

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 6 Sayı: 27 Volume: 6 Issue: 27

Yaz 2013 Summer 2013

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ALEVÎ-BEKTAŞÎ GELENEĞİNDE DÜVÂZLAR-DÜVÂZİMAMLAR DUVAZ-DUVAZIMAMS IN ALAWITE-BEKTASHI TRADITION

Fatih İYİYOL*

Öz

Alevî-Bektaşî geleneğinde On İki İmam'a derin bir saygı ve bağlılık görülmektedir. Bu saygının sonucu olarak, ana teması On İki İmam olan düvâz-düvâzimam şiir türü ortaya çıkmıştır. Ozanlar, düvâz yazmayı-söylemeyi Alevî-Bektaşî olmanın bir gereği olarak kabul etmişlerdir. Bu sebeple, geleneğe bağlı hemen her şairin düvâzı bulunmaktadır. Düvâzlarda, Hz. Ali'den başlayarak sırasıyla On İki İmam zikredilmiştir. Şiirlerde, On İki İmam'ın isimlerinin yanında unvanları da belirtilmiş, imamlar zaman zaman genel ifadelerle methedilmişlerdir. Düvâzlar, Alevî-Bektaşî geleneğinde zengin bir işleve sahiptir. Cemler başta olmak üzere, geleneğin yansıdığı her ritüelde düvâzların etkin işlevleri bulunmaktadır. Alevî-Bektaşî ozanlar, On İki İmam'ı birer tarihi şahsiyet olarak görmelerine rağmen; İmamlarla ilgili anlatımlarında zaman zaman gerçeklikten uzaklaşmışlardır. Tarihi zeminden kayarak birer mitolojik kahraman imajı çizilen On İki İmam, sözlü kültür ortamının etkisiyle kültleşmiştir. Düvâzlarda, İmâmiyye Şiası ve Hurûfiliğin On İki İmam anlayışlarının etkileri görülmektedir. Bu etki, Alevî-Bektaşî gelenek içerisinde harmanlanmış ve bu iki ekolden farklı olarak, özgün bir On İki İmam anlayışı doğmuştur. Bu çalışmada, XV. yüzyıldan günümüze kadar bu türün tarihi gelişimi ve içeriği incelenmiştir. Çalışmada, tahlil edilen kaynaklar işlevsel metot ile değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alevîlik-Bektaşîlik, Düvâzlar, On İki İmam.

Abstract

A deep reverence and commitment is observed towards the Twelve Imams in Alawite-Bektashi tradition. As a result of this respect, düvâz-düvâzimam poetry tradition has emerged, the main theme of which is the Twelve Imams. Bards/ poets have come to acknowledge saying and writing düvâz as a prerequisite for being Alawite-Bektashi. Hence every poet bound to the tradition has a duvaz. Starting with Hz. Ali, the Twelve Imams are commemorated In duvaz poems. Along with their names, the titles of the Twelve Imams are also mentioned and imams are venerated with general expressions on occasion. Duvaz poems have a rich function in Alawite-Bektashi tradition. Duvaz poems have an effective function in every ritual on which the tradition is reflected; particularly in Cems. Although Alavite-Bektashi poets see the twelve Imams as historical personage, they have moved away from reality in their expressions about the Imams from time to time. By moving away from historical ground, they have been depicted as mythological heroes, and with the impact of oral tradition, the Twelve Imams have become a cult. In duvaz poems the effects of the Twelve Imam understanding of Imamiyye Shiaite and Hurufi tradition is observed. These impacts have been blended in Alawite Bektashi tradition in time which, different from these two écoles(schools), gave birth to a unique twelve imam understanding. In this study, the historical development and content of this genre from 15th century to the present day have been analyzed. Functional analysis has been used in this study.

Keywords: Alawism-Bektashism, Duvaz Poems, The Twelve Imams.

*Yrd. Doç. Dr. Süleyman Şah Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

I. Giriş

İslamiyet'in geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla birlikte, Müslüman toplumlarda farklı İslam tasavvurları ortaya çıkmıştır. Tarihî hadiseler, coğrafi farklılıklar ve çeşitli kültürlerin etkisi gibi birçok unsur İslam düşüncesinde farklılaşmalara sebep olmuştur. Şîlik de bu farklılaşmanın sonucunda ortaya çıkmış olan bir harekettir. Kerbela Vakası, Tevhabun hareketi, özellikle Emevî dönemindeki toplumsal ayrışma ve ayaklanmalar siyasî ve sosyal hareketlilikler Şî mezhebinin ortaya çıkarmıştır (Fığlalı, 1984: 107-156). Şîlik, VIII. ve IX. yüzyıldan itibaren gelişerek; *Keysanîye*, *Galîyye*, *Zeydîyye*, *İsmâîlîyye* ve *İmâmiyye* kollarına ayrılmıştır (Üzüm, 2009: 269).

Müslüman toplumlar içerisinde en yaygın Şîlik kolu İmâmiyye Şîası'dır. İmâmeti-On İki İmam anlayışını mezhebin temel inançlarından kabul eden İmâmiyye Şîasına göre; dinin beş temel usûlünden birisi, On İki İmam'ı kabul etmektir. Hz. Muhammed'in ardından peygamber gelmeyeceği için Hz. Ali ve onun soyundan gelen imamlar peygamberin varisleridir (Gölpınarlı, 1969: 43-44). İmâmiyye Şîasında, On İki İmam masûm¹ kabul edilir. On İki İmam'ın imâmeti, ilahî olarak tayin edilmiştir. İmamların masûm olmaları ve ilahî olarak tayin edilmelerinden dolayı onlara uymak Allah'a ve Peygambere itaat etmek; uymamak ise Allah ve Peygambere karşı çıkmak anlamına gelir. İmam-ı Mehdî hayattadır, vakti geldiğinde yeniden zuhûr edecektir. On İki İmam, dönemleri için eşsizdirler. Onlar, aynı zamanda toplumun önderi ve devletin başkanıdır. On iki İmam'ın hayatı menkıbe ve destan kahramanları gibi belirsiz ya da yarı belirsiz değildir. İmam-ı Alî'den, İmam-ı Mehdî'ye kadar tüm imamlar tarihî şahsiyetlerdir (Üzüm, 2009: 271-272). İmâmiyye Şîasına, *Caferîyye-Caferilik* ya da *İsnâaşerîyye* de denilmektedir.

Alevî-Bektaşî geleneğinde görülen On İki İmam öğretisi, Şîiliğin Alevî- Bektaşîliğe tesiri olarak kabul edilmektedir. Genel olarak, bu öğretinin Safevîlikle birlikte Alevîliğe-Bektaşîliğe geçmiş olduğu düşünülmektedir (Üzüm, 2009: 270). Ahmet Yaşar Ocak, Alevî-Bektaşî zümrelerde görülen Şîî unsurların İmâmiyye Şîasından daha önce Nizarî İsmâîlîliğe dayandığını belirtmektedir. Ocak'a göre, İmâmiyye Şîasının On İki İmam öğretisi, Alevîlikte görülmüş olsa da bu öğretinin bir külte dönüşmesinde Nizarî İsmâîlîyye'nin etkisi bulunmaktadır. Ocak, XI. yüzyıldan itibaren bugünkü Türkiye coğrafyasında Sünnî olmayan kitlelerin bulunduğunu XIII. yüzyıldan itibaren, "İslam dışı karışık inançlarla, Sünnîlik dışı İslam anlayışına" sahip Türkmen aşiretlerine değinmektedir. Ocak'ın "*Sünnîlik dışı İslam anlayışı*" (2005: 27-31), ifadesinden kastettiği düşünce *Nizarî İsmâîlîyye* anlayışdır. İlyas Üzüm, Alevîlikteki On İki İmam anlayışının İmâmiyye Şîasından alınmış olmakla birlikte "*On İki İmam'ın Hz. Ali'nin bedenlemesi*" olduğunu bunun da Hurûfilik üzerinden Nizarî-İsmâîlîyye'nin bir etkisi olduğunu vurgulamaktadır (2009: 269-284). Her iki araştırmacının bu vurguyu yapmalarının temel sebebi, Alevî-Bektaşî geleneğindeki On İki İmam anlayışının İmâmiyye Şîasından farklı olduğunu belirtmek istemeleridir. Onlara göre, bu farklılığın önemli sebeplerinden birisi Nizarî İsmâîlîyye'nin Alevî-Bektaşî gelenek üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır.

Alevî-Bektaşî geleneği etkileyen akımlardan birisi de Hurûfiliktir. Bâtinî bir tasavvuf ekolü olan Hurûfilik'in Alevîlik-Bektaşîlik üzerindeki etkisi, bu akımın On İki İmam'a bakışlarını önemli kılmaktadır. Gölpınarlı, Hurûfilik'in imâmet anlayışlarının ve On Birinci İmam'a kadar İmâmiyye Şîasıyla paralel olduğunu ancak; İmâm Mehdî ile ilgili fikirlerinin Sünnî anlayışa daha yakın olduğunu belirtmiştir (1969: 150). Fazlurrahman, Hurûfilerin İsmâîlî olmaktan çok İmâmiyye Şîasının bir kolu olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Hurûfilik'in, İmâmiyye'den farkı Fazlullah'ı hulûl etmiş son imam olarak görmeleridir. Fatih Usluer, Hurûfilikte imâmetin kabul edilmekle birlikte bunun İmâmiyye Şîasındaki gibi dinin bir şartı olarak görülmediğini belirtmektedir (2010: 1363-1387).

¹ İmâmiyye Şîasına göre, Hz. Muhammed, Hz. Fatıma ve On İki İmam masûmdur-günahsızdır. Dolayısıyla, "*On Dört Masûm*" ifadesi, Hz. Muhammed, Hz. Fatıma ve On İki İmam'ı ihtiva etmektedir. Bu düşünce, Alevî-Bektaşî geleneğinde de kabul edilmektedir.

Alevî-Bektaşî geleneğinde On İki İmam'a bakışın ne olduğu ve bu inancın İmâmiyye Şîası ve Hurûfilikle ilgisi ve farklılıkları düvâzlar-düvâzimamlar üzerinden ilgili bölümlerde detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Bu bölümde, ifade edilmesi gereken Alevîlikte-Bektaşîlikte On İki İmam'ın hemen her fırsatta ele alındığını ve her forma yansıdığını belirtmek olacaktır. Alevî-Bektaşî gülbanklarında,² tercemanlarda, mimarîde, kıyafetlerde geleneğin yansıdığı hemen yerde; On İki İmam ve on iki vurgusu sıkça yapılmaktadır. Mesela, teslim taşının 12 köşesi vardır, cemde 12 hizmet bulunmaktadır. Hacıbektaş'taki cemevi ve farklı bölgelerdeki bazı cemevlerinin kubbesi 12 dilimden oluşmaktadır. Hüseyinî tacı on iki dilimlidir. Tevellâ³ ve teberrâ âyinlerde-törenlerde sıkça dile getirilmektedir. Urfa yöresinde, *On İki İmam Semahu* yapılmaktadır. İnsan vücudunda on iki kapı olduğuna inanılmaktadır.⁴ On İki İmam'ın masûmiyetini dile getirmek için "*On İki Koyun*" vurgusu sıkça görülür. On iki İmam'ın adı anılarak dua ya da beddua etmek adettendir.

Alevî-Bektaşî geleneğinde On İki İmam'a verilen önemden dolayı geleneğe ait her yerde on iki sayısının yansıdığı görülmektedir. İfade ettiğimiz bu unsurlar, On İki İmam'ı tarihî bir düzlemden alıp onları mitolojik birer kahraman haline getirdiğini ve on iki sayısının da mitolojik bir unsur haline geldiğini göstermektedir.

II. Yöntem

Alevi-Bektaşî geleneğinde On İki İmam'ı metheden şiirlere; *düvâz*, *duvaz*, *düvazdeh imam*, *düvazde imam*, *düvaz imam*, *duvaz-imam*, *düvâz-nâme*, *düvazimam*, *düvaz-ı imam*⁵ denilmektedir. Araştırmamızın konusu teşkil eden düvâzlar, Alevî-Bektaşî geleneğinde önemli bir yere sahip olmasına rağmen bu tür üzerinde detaylı tahlillerin ve çalışmaların yapılmamış olması dikkat çekicidir. Konuyla ilgili temel kaynaklarda düvâzlar genel olarak tanıtılmış ve birkaç örnekle geçiştirilmiştir.

Çalışmamızda, bir tür olarak düvâzimamların hangi dönemde ve hangi ozanlar tarafından söylenmeye başlandığını ifade edilerek bu konudaki bilgi yanlışlıkları belirtilmiştir. Çalışmada, ozanların dilinden yüzyıllara göre On İki İmam'ın hangi yönleriyle ele alındığı üzerinde durulmuştur. Düvâzlarda On İki İmam anlayışının İmâmiyye Şîası ve Hurûfilikle benzer ve ayrı noktaları üzerinde durulacak bir diğer husustur.

² Dua ve gülbanklarda, On İki İmam vurgusu mutlaka yapılmaktadır. Adil Ali Atalay'ın (Vaktidoldu) aktardığı cemevi açılış gülbangı bu duruma örnek olarak gösterilebilir:

"Bismişah! Allah Allah! Çerağî ruşân, fahri dervîşân, mana-i pîrân, kuvvet-i abdalân, selamet-i garibân, huzur-ı hazirun, kaanun-ı evliyâ, nur-ı Âli aba Allah Allah. Akşam hayr ola, hayrlar feth ola, şerler def ola, münafıklar berbâd ola, demler daim, cemler kaim ola, ibadetlerimiz makbul ola, Üçler, Beşler, Yediler, On İki İnamlar, On Dört Masûm-i Pak, On Yedi Kemerbest efendilerimiz şefaâtîmiz ola. Çerağ-ı kanun-u evliyâ ebedi ola. Nur-ı Nebî, Kerem-i Ali, pîrimiz Hünkâr Hacı Bektaş Velî ve erenler demine devrânına Hû" (2003: 84).

³ Tevellâ, Ehl-i Beyt'i gönülden sevmek; Teberrâ ise, Ehl-i Beyt düşmanlarını sevmemek ve lanetlemektir. Görgü Cemi'nde toplu bir şekilde dara durulduğunda dede tarafından bu anlayış şöyle dile getirilir.

"Tecellâ ve tevellâ Hakk'a yazıla. Tecellâımız temiz, yüziümüz ak ola. Tecellâ gören cehennem nârı görmeye. Erenlerden hizmet, Allah eyvallah..." Yine On İki Hizmet sahipleri meydana tecellâ duası okunurken Tevellâ vurgusu da yapılır (Yaman, 2009: 333-349). Teberrâ ile ilgili vurgular ise daha çok muharrem ayı içerisinde dile getirilir.

⁴ İnsan vücudundaki açılan kapılar şunlardır: "*İki göz, iki burun deliği, iki kulak, bir ağız, iki meme, göbek bağı, üreme organı ve boşaltım organı*" (Alkan, 2005: 88).

⁵ Araştırmacılar bu türü farklı nüanslarla isimlendirmişlerdir. Bu tür için; Abdülbaki Gölpınarlı, "*Düvâzdeh İmâm*" (1992: 45); Erman Artun, "*Düvâz/Düvâzdeh/Düvâzimam*" (2008: 148); Yusuf Ziya Yörükan ve Turhan Yörükan, "*Düvâzdeh İmâm*" (1998: 52); Hüseyin Dedekargınoğlu, "*Düvâz İmâm*" (2011:379); Abdurrahman Güzel, "*Düvâz-nâme*" (2009: 345); F. Ahsen Turan ve Filiz Kılıç "*Düvâzdeh*" (1999: 357), Armağan Coşkun Elçi "*Düvâz/Düvâzimam*" (2011: 131); Ethem Cebecioğlu, "*Düvâzde İmâm*" (2005: 177); Mehmet Yaman, "*Düvâzimam*" ve "*Düvâz*" (2009: 328-367), demiştir. Farsçada on iki anlamına gelen düvâzdeh ifadesi bu türe isim olarak kullanılmıştır. Çalışmamızda, türün isimlendirilmesinde nüanslar göz önünde bulundurulmuş ve gelenekte On İki İmam konulu bu şiirlere "*Düvâzimam*" ya da kısaca, "*Düvâz*" denilmesi dikkate alınmıştır. (Aşağıda Kul Himmet'in bir dörtlüğü örnek olarak verilmiştir.) kullanımını tercih ettik. Ses düşmesi ve ses türemesi yoluyla yeni bir anlam kazanan bileşik isimlerin bitişik yazılmasının daha doğru bir kullanım olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu türün bitişik yazımı olan "*Düvâzimam*" şeklindeki kullanımının daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Bu sebeple çalışmamızda bu tür için düvâzimam ya da düvâz ifadesi tercih edilmiştir.

Biz Muhammed Ali diyenlerdeniz

Dergâhına gider bu yollarımız

Evvvel On'ki İmam'ı sevenlerdeniz

Düvâzimam okur bu dillerimiz

Kul Himmet (Arslanoğlu, 1997: 145).

Bu çalışmada, Alevî-Bektaşî geleneğinde Ulu Ozan kabul edilen şahsiyetlerin *Seyyid Nesimî, Şâh İsmail Hatayî, Viranî, Yeminî Kul Himmet, Pir Sultan Abdal*'ın düvâzları esas alınmıştır. Bu ozanlar dışında düvâzları tahlil edilen Alevî-Bektaşî ozanları şöyledir:

XV. Yüzyıl: Sadık Abdal.

XVI. Yüzyıl: *Kalender Çelebi, Sersem Ali Baba, Seyyid Nizamoğlu, Seher Abdal, Kanberî, Hayretî, Bosnalı Vahdetî Baba, Caferî, Kul Hüseyin*

XVII Yüzyıl: *Kasımî, Fakir Edna, Kerim Dede, Teslim Abdal, Derviş Mehmed Kul Hasan, Kul Mustafa*.

XVIII. Yüzyıl: *Hasretî, Güzide Ana, Noksanî, Fedayî, Tahir, Sadık Baba, Derviş Muhammed, Kul Şükrî, Münire/Münire Bacı, Hamdullah Çelebi*.

XIX. Yüzyıl: *Pir Mehmet, Ispartalı Seyranî, Hıfzî, Bosnavî/Bosnevî, Vehbî, Genç Abdal, Dürrî, Şehidî, Şemsi Baba, Velî, Remzî, Kemterî, Derviş Süleyman, Hilmî Dede Baba*.

XX. Yüzyıl⁶: *Mahirî, Güncî Baba, Süreyya Baba, Hüseyin Kılıç, Mehmet Ali*

Çalışmada, yaklaşık 400 düvâzimam üzerinde inceleme yapılmıştır. Konu ile ilgili örnek verilirken mümkün olduğunca Ulu Ozanların düvâzları tercih edilmiştir.

III. Düvâzların-Düvâzimamların İlk Örnekleri

Bir tür olarak ilk düvâzların hangi şair-ozan tarafından söylendiği üzerinde çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Yusuf Ziya Yörükân, yaptığı saha araştırmalarından hareketle bu türün Şâh Hatayî ile birlikte ortaya çıktığını vurgulamıştır (1998: 52-53). Fikret Türkmen, Şâh Hatayî'nin Alevî-Bektaşî edebiyatındaki etkilerinden birisinin de düvâzları olduğunu, bu türün ilk temsilcisinin XVI. Yüzyıl şairi Şâh İsmail Hatayî olduğunu belirtmiştir (2003: 317-328). Sonraki çalışmalarda da bu araştırmacılara atıf yapılmıştır. Konuyla ilgili çalışmalarda, düvâzların başlangıcı Şâh Hatayî'ye dayandırılmalarına rağmen On İki İmam'ı anlatan bu türün başlangıcı önceki yüzyıllara dayanmaktadır.

Araştırmamızda⁷ bir tür olarak düvâzlar-düvâzimamların Nesimî ve Sâdık Abdâl tarafından Şâh Hatayî'den daha önce yazıldığı tespit edilmiştir. 1404-1436'da öldürülmüş olabileceği göz önüne alındığında Nesimî'nin⁸ *Divân*'ındaki düvâzların XIV. yüzyıl sonları ile XV. yüzyılın başlarına tekabül ettiği görülmektedir. Sâdık Abdâl'in⁹ da XV. yüzyılda yaşadığı ve Kızıl Deli Sultan'ın dergâhında yetiştiği bilinmektedir. Nesimî ve Sâdık Abdâl'in düvâzlarının tahlili geleneğin başlangıç süreci açısından önem kazanmaktadır.

⁶ Araştırmamızda Âşık Veysel'in düvâzının bulunmaması dikkatimizi çekmiştir. Alevî-Bektaşî ozanı olmanın gereği olarak düvâzimam yazılmaktadır. XX. yüzyılda Alevî-Bektaşî geleneğinin en büyük ozanı kabul edilen Âşık Veysel'in düvâzının olmaması değerlendirilmeye ve yorumlanmaya açık bir konudur. Âşık Veysel'in Türkiye, Türklük bilinci, yurt sevgisi ve Atatürk hakkındaki şiirlerinin yanında mistik şiirleri de bulunmaktadır. Onun şiirlerinde Alevî-Bektaşî felsefesinin izleri yoğun bir şekilde görülmektedir. Âşık Veysel'in Hacı Bektaş'la ilgili yazdığı meşhur bir manzumesi de vardır. Bu durum şairin geleneğe bağlılığını göstermektedir. O halde, Âşık Veysel niçin düvâzimam yazmamıştır? Kanaatimizce, bu durum Âşık Veysel'in yaşadığı dönem ve dönemin bağlamıyla doğrudan ilgilidir. Cumhuriyet döneminde, devlet ve fikir adamlarının ulus bilicini ve Batılılaşma anlayışını halka benimsetmek için âşıklardan yararlandıkları bilinmektedir. Dönemin şartları ve tekke-zaviyelerin durumu göz önüne alındığında, Âşık Veysel'in düvâzimam yazmaması doğal kabul edilmelidir.

⁷ Tevârih-i Ali-i Osman'a göre; Orhan Gazi döneminde yaşamış olan Abdal Musa'nın bir düvâz olmasa da On İki İmam'a vurgu yaptığı bir şiiri mevcuttur:

*Gözlerin kör olsun ey kanlı Yezid
Bu meydanda ne var Ali'den gayri
On İki İmâm'ın kapısını açan
İmamlar değıldir Ali'den gayri*

Abdal Musa (Ergun, : 1946: 22).

Atilla Özkırımlı, Hacı Bektaş Velâyetnamesinde adı zikredilen Güvenç Abdal isminden hareketle şairin XIV. yüzyılda yaşadığını belirtmiştir (1985: 72). Oysaki bu şiirler Genç Abdal'a aittir ve şairin XIX. yüzyılda yaşadığı bilinmektedir. Şairin, şiirlerindeki dil ve içerik de XIX. asırda yaşadığını kanıtlamaktadır. Bu sebeple şairin düvâzları ilk özelliği taşımamaktadır.

⁸ Nesimî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. (Ayan, 1999: 11-43).

⁹ Sâdık Abdâl'in hayatı ve Divân'ı hakkında geniş bilgi için bkz. (Gümüšoğlu, 2009).

Nesimî, Divân'ında düvâz geleneğini uygun olarak On İki İmam'ı sırasıyla zikretmektedir. Tür olarak düvâzimamların en belirgin özelliği olan On İki İmam'ın sırasıyla zikredilmesi geleneğin başlangıcından itibaren bir form olduğu görülmektedir.

Nesimî'ye ait düvâzlarda Hz. Muhammed ve Hz. Ali bir arada zikredilmiştir. Karşılaşılan zorlukların giderilmesi için Hz. Muhammed ve Hz. Ali'den medet istenir. Bu kullanım şekline sonraki yüzyıllardaki düvâzlarda sıkça karşılaşılmaktadır:

Bu fakîr-i bî-nevâ sizden umar her dem devâ
Lutf ile ihsân versiz yâ Muhammed yâ Alî
Nesimî (Ayan: 1999: 340).

Kim Muhammed'i Alî'den ayırır la'net ana
Lahmike Lahmi değil mi yâ Alî senden meded
Nesimî (Ayan: 1999: 99).

Nesimî, On İki İmam hakkı için Allah'tan kurtulma dilemiştir. Bu durum, On İki İmam'ı bir anlamda şefaet vesilesi olarak görmekten kaynaklanmaktadır. Alevî-Bektaşî geleneğinde On İki İmam'ın ismini zikredip dua etmek bir norm hükmündedir:

Hem bu On iki İmâm'ın hürmeti hakkı için
Bu azâb ile beni yandırma der-nâr ey Hudâ
Nesimî (Ayan, 1999: 73).

Nesimî, düvâzlarda İmam-ı Hasan'ı, cennet ehli, Hz. Muhammed'in ilminin varisi olarak; İmam-ı Hüseyin'i susuz kalışı ve "*Şehid-i Kerbela*" vurgusuyla belirtmiştir:

Hasan'dır ol safâ-yı ehl-i cennet
Hüseyin şâhım şehid-i Kerbelâ'dır.
Nesimî (Ayan, 1999: 107).

Nesimî, İmam-ı Takî ile İmam-ı Nakî'yi genellikle bir arada zikretmektedir. Sonraki yüzyıllarda da bu gelenek devam etmiş, bu imamların isimleri çoğunlukla bir arada zikredilmiştir:

Ol Takî vü bâ-Nakî kim Mustafâ'nın âlidir
Mazhar-ı eltaf-ı rahmet ma'den-i cûd ü sehâ
Nesimî (Ayan, 1999: 76).

Nesimî, İmam-ı Hüseyin'den sonraki imamlara benzer sıfatlar yüklemiştir. Bazı düvâzlarda ise On İki İmam'ın isimlerini zikretmekle yetinmiştir:

İmâm-ı Zeyn-i dîn âbid Muhammed Bakır'dır şâh
Yine Ca'fer ü Kazım'dan Alî Mûsa Rızâ gördüm
Nesimî (Ayan, 1999: 256).

Nesimî, düvâzlarda On İki İmam'ı velâyet caddesi ve ilm-i bâtının kaynağı olarak görmüştür:

İsnâ aşer öz rahtını urdu gönülde tahtını
Açtı bu bâtın bahtını dedi bana sır tut nihan
Nesimî (Ayan, 1999: 286).

Nesimî'nin düvâzlarda On İki İmam'a bakışı ve nitelemeleri döneminin bâtinî ekollerinin de anlayışını göstermektedir. Şairin düvâzları sonraki yüzyıllarda yazılmış olan düvâzlarla bütünlük göstermektedir. Nesimî'nin Hurûfî anlayışın temsilcisi olduğu bilinmektedir. Bu sebeple denilebilir ki, Alevî-Bektaşî şiir geleneğinin bu temel türünde başlangıçtan itibaren Hurûfîliğin belirgin bir etkisi bulunmaktadır.

Sadık Abdâl, Bektaşîliğin önemli isimlerinden olan Kızıl Deli Sultan'ın müridi olduğu bilinmektedir (Gümüšoğlu, 1999: 11- 25). Sadık Abdâl'in Bektaşî olması düvâzlarını- *geleneğin*

ilk örnekleri olması açısından- önemli kılmaktadır. Şairin *Divan'*ında tespit ettiğimiz iki adet düvâzı-düvâzimamı bulunmaktadır. 12 beyitten oluşan ilk düvâzı şairin Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi aynı beyitte diğer imamları ise birer beyitte ifade etmiştir. Şair, bu düvâzda Hz. Ali'yi "dildeki sır", Hz. Hasan'ı "gönüldeki sır", Hz. Hüseyin'i "aşkı uğruna kan dökülen", İmam Zeynelabidin'i "rahmetin lütfü", İmam Bakır'ı "talib-tirmiz olunan", İmam Cafer'i "mürid olunan", İmam Musa'yı "sırları keşfeden" İmam Ali Mûsa Rıza'yı "aşkına tac giyilen" İmam Takî'yi, "uğruna mâsivâdan uzaklaşılın", İmam Nakî'yi "gönülleri pâk eden", İmam Askerî'yi "yiğitlerin taci", İmam Mehdî'yi ise "hidâyet ve erkân kaynağı" olarak görmektedir:

Sâdık Abdâl, *Divân'*ını yine bir düvâzimamla tamamlamıştır. Şair, bu düvâzda On İki İmam'ın On dört Masûm'u tamamlayan şahsiyetler olduğunu belirtmiştir. Yine düvâzda dikkati çeken bir diğer unsur Hacı Bektaş Velî'nin de isminin zikredilmesidir:

Ki ol isnâ aşer Mehdî kamu mü'mînlere hâdî
İmâmları düvâzdeh bil ki çâr-deh ma'sum ikmâli

Dahi ol Hacı Bektaş-ı Velî dir bil hemân hod şâh
Eger bildinse bu sırrı bilirsin şâh-ı iclâli.

Sadık Abdal (Gümüšoğlu, 1999: 221).

IV. Şekil Açısından Düvâzlar-Düvâzimamlar

Düvâzlar-düvâzimamlar dil, üslûp ve şekil açısından Halk şiirine daha yakındır. Kullanılan nazım şekilleri ve ölçü açısından halk edebiyatının şekil özellikleri düvâzlarda baskın olarak görülür. Bununla birlikte *Divan* şiirinin nazım şekilleri ve aruz ölçüsüyle de düvâzlar-düvâzimamlar yazılmıştır.

Düvâzlar-düvâzimamlar; koşma, semai, gazel, murabba, müseddes, muhammes, terki-i bend, terci-i bend ve kaside nazım şekilleriyle yazılmıştır. Bu nazım şekilleri içinde en çok koşma tercih edilmiştir. Bunun sebebi, Alevî-Bektaşî şiir geleneğinin halk şiirine daha yakın olması ve ozanlık geleneğinden kaynaklanmaktadır. Koşma tarzında yazılmış dikkat çekici düvâzlar Pir Sultan Abdal'a aittir:

Zülfikar'ın cevri lâl ile gevher
Muhammed Bakır'dan ol İmam Câfer
Sorun görün sevdiğimden ne haber
On'ki İmamlara giden turnalar
(Özitelli, 2008: 126).

Divan edebiyatı nazım şekillerini kullanan şairler tabii olarak daha çok kaside ve gazel tarzında düvâzlar yazmışlardır. *Divan* şiirinin nazım şekillerini kullanan şairlerin dil ve üslûplarında halk şiirinin etkisi görülmektedir. Ulu Ozanlardan Şâh Hatayî'nin kaside ve gazel tarzı düvâzları bu duruma örnek olarak gösterilebilir:

Muhammed Bakır'ı canım kim oldır gözlerim nuri
Tarik ehline ol âbid aceb sahib-vefâ geldi
Şâh Hatayî(Arslanoğlu, 1992: 59).

Düvâzlarda Halk ve *Divan* şiirinin nazım şekilleri kullanıldığı için bu türde hem hece ölçüsü hem de aruz ölçüsü kullanılmıştır. Tercih edilen nazım şekline göre hece sayısı ve aruz kalıbı değişmektedir. Düvâzlar, Halk edebiyatı nazım şekillerinden daha çok koşma ile ve 11'li hece ölçüsü ile yazılmıştır. *Divan* edebiyatı nazım şekillerinin kullanıldığı düvâzlarda ise aruz ölçüsünün yaygın kalıpları seçilmiştir.

V. Düvâzların-Düvâzimamların İşlevleri

Alevî-Bektaşî geleneğinin tüm âyîn, ritüel ve erkânlarının vazgeçilmez şiirleri düvâzlar-düvâzimamlardır. Geçiş dönemleri ritüellerinde, bayramlarda, günün çeşitli vakitlerinde insanı ihtiva eden birçok zaman ve mekânda düvâzların-düvâz imamların okunduğu görülmektedir.

Düvâzlar-Düvâzimamlar, Alevî-Bektaşî geleneğinin temel âyini cemlerde okunurlar. Cemde çerağcının niyaz etmesi ve dedenin duasından sonra zâkirler bir ya da üç adet düvâz okurlar. Bu düvâz çoğunlukla Şâh Hatayî'ye aittir. Hatayî'nin düvâzları tercih edilmekle birlikte diğer ozanların da düvâzları okunabilir. Bu düvâzların çerağla ilgili olmasına dikkat edilir. (Yaman, 2009: 334). Bu düvâzlara "Çerağ düvâzı" denilmektedir. Cemin bu bölümünde okunan bazı çerağ düvâzları şöyledir:

Hata ettim Huda yaktı delili¹⁰
Muhammed Mustafa yaktı delili
Ol Âl-i Aba'dann Hayder-i Kerrar
Aliyü'l Murteza yaktı delili
Şâh Hatayî (Yaman, 2009: 334).

Kudret kandilinde parlayıp duran
Muhammed Ali'nir nurudur vallah
Zuhûr edip kâfir leşkerin kıran
Elende Zülfikar altında Düldül.
Viranî (Bayrı, 1959: 67).

Düvâzlar, cemlerin Kurban ve Lokma bölümlerinde de okunurlar. Bu bölümde okunan düvâzlara, "Kurban düvâzı" denilmektedir. Kurban ve lokmacı hizmet sahipleri, pişmiş kurban etinden ya da lokmalardan meydana getirirler. Dedenin duası ve dardakilerin secde etmesinden sonra zâkirler kurbanla ilgili bir ya da üç adet kurban düvâzı okurlar. Bu düvâzlar çoğunlukla Kul Himmet, Sefil Ali ve Şâh Hatayî'ye aittir (Yaman, 2009: 336).

Ali meydanına bir kurban geldi
İsmail'e inen koça benzettim
Anası meledi bağrımı deldi
İsmail'e inen koça benzettim
Kul Himmet (Atalay, 2003: 113).

Muhammed Ali'yi candan sevenler
Kurbanımız kabul olsun erenler
El bağlayıp ikrarda duranlar
Kurbanımız kabul olsun erenler
Sefil Ali (Yaman, 2009: 337).

Cemde tevbe-istiğfar sırasında dede ya zâkir saz eşliğinde ya da saz olmadan tevbe-istiğfar içerikli bir düvâz okur (Yaman, 2009: 338). Bu düvâzlara, "Tevbe düvâzı" denilmektedir:

Hatalar etmişim noksandır işim
Tevbe günahlarımıza estağfirullah
Muhammed-Ali'ye bağlıdır başım
Tevbe günahlarımıza estağfirullah
Şâh Hatayî (Yaman, 2009: 338; Atalay, 2003: 82).

Cemde tevhid halkası oluşturulmadan önce bir ya da üç adet düvâz okunur (Yaman, 2009: 339). Bu düvâzlar meded ve şefaet içeriklidir:

Medet, Mürvet dedim kapına geldim
Muhammed Mustafa, Ali gel yetiş
İsyân deryasına gark olup kaldım
Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî gel yetiş
Noksânî (Yaman, 2009: 338).

¹⁰ "Yaktı delili" nakarati, "Kurdu bu yolu" ya da "Kabul eylesin" şeklinde de değiştirilebilir. Zâkirler, düvâz bittikten sonra sazlarının üstüne doğru eğilerek dededen dua beklerler (Yaman, 2009: 334).

Düvâzlar Görgü Cemi'nde; kurban ritüeli, çerağ uyandırma ve sofraya bölümünde de okunurlar. Yine, Görgü Cemi'nde tevhid ve taclama sırasında zâkirler dededen izin isteyerek düvâz okurlar (Yaman, 2009: 354). Bu düvâzlara "Taclama düvâzi" denilmektedir:

Bugün bize Pîr geldi
Gülleri taze geldi
Önü sıra Kanber'i
Aliye'l-Murtazâ geldi
La ilahe İllallah

Kul Himmet (Yaman, 2009: 354).

Kurban Bayramı Cemi'nde, İkrar ve Musahip Tutma, Dardan İndirme ve Koldan Kopma Erkânı'nda düvâzimamların okunduğu âyîn ve erkânlardır (Yaman, 2009: 356-365; Otyan, 1962: 156-193).

Düvâzlar, cemlerin dışında da okunurlar. Özellikle şehir Bektaşileri sofraya duası olarak düvâzimam okurlar:

Bakırı Cafer
Musa'dır server
Rıza'dan kevser
Doldur yiyelim¹¹

(Eröz, 1990: 127-128).

Alevî-Bektaşî geleneğinde düvâzların sağaltma işlevi de bulunmaktadır. Dede, Şifa olması-getirmesi ümidiyle hastanın başına doğru sağ tarafta oturarak düvâz okur:

Meded ey Şâh'im meded
Gel dertlere derman eyle
Yetiş yâ Ali Muhammed
Gel dertlere derman eyle

(Metin, 2010: 28).

Düvâzimamlar, geçiş dönemi ritüellerinde de sıkça okunan ve işlevleri olan şiirlerdir. Majik ve kültik içeriği en yoğun olan geçiş dönemi şüphesiz ölüm etrafında gelişen ritüellerdir. Düvâzlar, Alevî-Bektaşî geleneğinde ölüm öncesi, ölüm sırası ve sonrasındaki törenlerinin önemli kalıp ifadeleridir. Ölüm öncesinde hastanın manevî yükünü hafifletmek işlevine sahip "Yeğnicilik ritüelinde", dede hastanın başında bir konuşma yaptıktan sonra üç adet düvâz okur (Metin, 2010: 33). Bu ritüelde, okunan düvâzlar ölüm içeriklidir. Bu düvâzların okunmasının temel işlevi, Hz. Muhammed ve On İki İmam'ın vasıtasıyla ölüm döşegindeki hastanın yükünün hafifleyeceği inancıdır. Alevî-Bektaşî geleneğinde ölüm ve matem Kerbelâ ile özdeşleştirilir. Bu sebeple okunan düvâzlarda Kerbelâ vurgusu da yapılmaktadır:

Kazım Musa Rıza'nın özüne
Yaşlar geldi Takî Nâkî gözüne
Kanlar aktı Kerbelâ'nın yüzüne
Can zebil eyleyen İmam Hüseyin.

Seyfullah (Metin, 2010: 36).

Ölüm öncesinde hastanın sorgusunun yapıldığı "Gurba ritüelinde" dede tarafından düvâz okunmaktadır. Alevî-Bektaşî geleneğinde kişinin sorgusu ölmeden önce yapılır. Bir talip, ölüm öncesi musahibiyle birkaç yıl içerisinde dara durmuşsa sorgusu yapılmış kabul edilir. Musahibi olmayan, musahibi olup da belirlenen zamanda musahibiyle dara durmamış hastaya Gurba ritüeli uygulanır. Bu ritüelin işlevi hastanın ölmeden önce yargılanması ve sorgulanmasının tamamlanmasıdır (Metin, 2010: 37). Bu ritüelde, okunan düvâzlar bağışlanma

¹¹ Duanın tamamı için bkz. (Eröz, 1990: 127-128; Turan-Kılıç, 1999: 357-358).

ve medet içeriklidir. On iki İmam'ın adı zikredilerek imamların bir anlamda şefaatçi olması dilenmektedir:

Hasan'la Hüseyin gizli sır ise
Zeynel Abidin de Bakır nur ise
Özümüzde benlik kibir var ise
Tövbe günahımı estağfirullah
Şâh Hatayî (Metin, 2010: 39).

Defin merasiminde ölünün üzerine toprak atılmaya başlandığı andan itibaren dede tarafından düvâzimam okunur. Dede mezarın başında sağ tarafta oturur. Yüzünü mezara dönerek düvâz okumaya başlar. Yine mezarın üzeri toprakla örtüldükten sonra mezar toprağı üzerine bir çizgi yapılır ve bu çizgiye su dökülür. Su dökme işlemi sırasında dede düvâzimam okur (Metin, 2010: 93-95). Cenazenin üzerine toprak atılmaya başlandığı anda dedenin okuduğu düvâzlar başışlama ve yakarış içeriklidir:

Aman Kul Himmet'im aman
İmam Mehdî sahib-zaman
Yardım ede On İki İmam
Amana geldim amana
Kul Himmet (Metin, 2010: 94).

Düvâzlar cenaze sonrası ritüellerde de okunan ve işlevi olan şiirlerdir. Cenazenin defni sonrasında yapılan "Can Aşı" ritüelinde, Kırk Yemeği'nde, mezar ziyaretinde, mezarın yapılması sırasında da dede tarafından düvâz okunur (Metin, 2010: 99-170).

Düvâzimam dinlemenin bir kalıp davranışı-özellikle *cemde*- bulunmaktadır. Düvâzimam okunurken dizüstü oturup, elleri kalp üstüne koyup; Allah Allah... lâfzıyla eşlik edilir (Otyan, 1962: 20). Bu kalıp davranış, Alevî-Bektaşî geleneğinde düvâzlara dolayısıyla On İki İmam'a olan saygının boyutunu göstermesi açısından manidardır.

Alevî-Bektaşî geleneğinde düvâzların hemen her âyîn ve erkânda söylenmesi şüphesiz ki On İki İmam'a olan saygıdan kaynaklanmaktadır. Hz. Ali ve onun soyundan gelen imamların zikredilmesi törenin kutsiyetinin gereğidir. Âyîn ve erkânlarda Ulu Ozanlar ve diğer Alevî-Bektaşî şairlerinin düvâzları okunmasıyla tören sahipleri bir anlamda, On İki İmam'a bağlılıklarını tazelemektedirler. Masûm On İki İmam'ın isminin okunması yenilemeyi, arınmayı ve başışlanmayı gerçekleştirmektedir.

Düvâzların âyîn ve erkânlarda okunması İmâmiyye Şiasından Alevî-Bektaşî geleneğine geçmiş olan tevellâ anlayışının uygulanması anlamına gelmektedir. Okunan düvâzlar ile Ehl-i Beyt imamları övülmekte böylece bu vecibe yerine getirilmektedir. Düvâzlarda Yezid'in lanetlenmesi ile teberrâ anlayışının da pratiğı yapılmış olmaktadır.

Düvâzların âyîn ve erkânlarda sıkça dile getirilmesi başta Hünkâr Hacı Bektaş olmak üzere Alevî-Bektaşî büyüklerini de anmak anlamına gelmektedir. Kanaatimizce bu yaygınlığın temel sebeplerinden birisi Alevî-Bektaşîliğin temel kurumları olan ocaklara verilen önemden kaynaklanmaktadır. Ocakların soy olarak kendilerini On İki İmam'a Ehl-i Beyt'e dayandırdıkları¹² bilinmektedir. Bu sebeple düvâzların okunması atalara saygı işlevini de görmektedir.

VI. Düvâzlarda-Düvâzimamlarda İmam-ı Ali

Alevî- Bektaşî geleneğinin edebî ürünleri, âdâb ve erkânının temel şahsiyeti Hz. Ali'dir. Her ritüelde Hz. Ali vurgusu yapılmakta geleneğin yansıdığı her yerde Hz. Ali'ye saygı içerikli kültür kalıpları görülmektedir. Hz. Ali, On İki İmam'ın ilkidir. Bu sebeple, düvâzlarda diğer türlerle göre İmam-ı Ali'ye daha fazla vurgu yapılmakta ismi, unvanları, tarihî şahsiyeti ve menkıbevi kişiliğı üzerinde daha çok durulmaktadır.

¹² Alevî-Bektaşîlikte ocaklarla ilgili geniş bilgi için bkz. (Yaman, 2004; Yaman, 2011).

XV. yüzyıldan günümüze kadar Alevî-Bektaşî şairleri düvâzlarında; Allah, (Hak) Muhammed ve Ali'yi bir arada ifade etmişlerdir. Hak, Muhammed, Ali'nin birlikte yazıldığı düvâzlarda, Hz. Ali tarihî bir şahsiyet olmaktan öte mücerret bir yapıya sahiptir. Bu tür düvâzlarda günahlardan kurtulma, bağışlanma isteği ön plana çıkmaktadır:

Hak, Muhammed, Ali geldi dilime
Kalma günahlara, Mürvet yâ Ali
Yine ihsan senden ola kuluna
Kalma günahlara, Mürvet yâ Ali
Pir Sultan Abdal (Özitelli, 2008: 87).

Alevî-Bektaşî geleneğinde Allah, kâinatın yaratıcısı; Hz. Muhammed, nebilerin serveri; İmam-ı Ali de velilerin rehberi olarak kabul edilir¹³ (Yazıcı, 2011: 251). Hz. Muhammed, zahiri ve şeriatî; İmam-ı Ali, batını ve velâyeti temsil eder. Bu sebeple, Allah, Muhammed ve Ali'nin bir arada ifade edilmesi Hıristiyanlıktaki teslis inancının bir yansıması olarak görülemez. Ulu Ozanlardan Şâh Hatayî, Kul Himmet, XVI. yüzyıl abdallarından Ali Baba'nın aşağıdaki mısraları bunun bir örneği olarak görülmektedir:

Men dahi nesne bilmezem
Allah bir Muhammed Ali
Özüm gurbete salmazam
Allah bir Muhammed Ali
Şâh Hatayî (Ergun, 1946a: 46).

Benim günahım çok senin katında
Allah bir Muhammed Ali el-aman
Sen kerem kânısın zâhir bâtında
Allah bir Muhammed Ali el-aman
Kul Himmet (Ergun, 1946a: 195).

Sabah seherinde virdim budur bu
Allah bir Muhammed Ali'dir Ali
Zikrim olan Lâilâhe illâllah
Allah bir Muhammed Ali'dir Ali.
Sersem Ali Baba (Özmen 1995b: 102).

Düvâzlarda, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin bir arada ifade edilmesi de sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu tarz düvâzlarda Hz. Muhammed ile Hz. Ali birleşmesi görülür. Birlemede, Hz. Muhammed ile Hz. Ali iki ayrı şahıs olmaktan ziyade bir kişi olarak algılanmaktadır. Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin birleştiği düvâzlarda dolaylı olarak, "*Allah teâla Âdem'i yaratmadan on dört bin yıl önce ben ve Ali aynı Allah katında bir nur idik*"¹⁴ (Nurullah el-Hüseyni el-Mar'aşi Tüsterî, 1986: 243), hadisine telmih yapılmaktadır:

Kudret kandilinde parlayub duran
Muhammed Ali'nin nurudur vallah
Zuhûra gelüb de küffârı kıran
Elinde Zülfikar Ali'dir billâh
Şâh Hatayî (Ergun, 1946a: 39).

Düvâzlarda, Hz. Ali ile Hz. Muhammed'in birleşmesinin yanında Hz. Ali'nin On İki İmam ile birleşmesi de görülmektedir. Diğer imamların Hz. Ali'nin soyundan gelmesi ve

¹³ Yeminî'nin düvâzlarında bu vurgu sıkça yapılır:
Nebiler Serveri çünkü Muhammed Mustafa geldi
Velâyet rehberi sultan Aliyel Murtazâ geldi.
(Özmen, 1995b: 49).

¹⁴ Bu hadisin farklı versiyonları için bkz. (Nurullah el-Hüseyni el-Mar'aşi Tüsterî, 1986: 243-245).

imamların Hz. Ali'nin yolunun tamamlayıcıları olarak görülmesi bu durumun ortaya çıkmasının sebepleri arasında gösterilebilir.

İmam-ı Cafer-i Sadık
Mûsa-yı Kazım'a erdik
İmam-ı Rıza'de bulduk
On'ki İmam Ali, Ali'm
Ali'm

Pir Sultan Abdal (Öziteli, 2008: 97).

Düvâzlarda, Hz. Ali'den ile birlikte diğer imamların da annesi ve "On Dört Masûm-ı Pak" arasında bulunan Hz. Fatıma; kılıcı Zülfikar ve atı Düldül'den bahsedilir:

Elinde Zülfikar altında düldül
Önünce Kanber'i dilleri büllül
Hazret-i Fâtıma cennette bir gül
Anı Ali'ye verdi Habîbullah
Şâh Hatayî (Ergun, 1946a: 39).

Bazı düvâzlarda Hz. Fatıma, Hz. Ali ile ilişki kurulmadan doğrudan da ifade edilebilir. Ozanlar, çoğunlukla Hz. Fatıma için Türk halk kültüründe de yaygın olarak görülen "Fatıma Ana" ifadesini kullanırlar:

Âdem de kubbe-i cennet içinde
Fatma Ana'yı gördüm ziynet içinde
Bir hutbe on iki âyet içinde
Hutbe-i düvâzda imam yazıldı.
Kul Himmet (Arslanoğlu, 1997: 51).

Düvâzlarda, Hz. Ali'ye ulûhiyet¹⁵ atfetme ve hulûl denilebilecek izler görülmektedir. Bu durum, Alevî-Bektaşî geleneğinde Hurûfî etkinin yansıması olarak kabul edilebilir. Özellikle, Hurûfî ozanlarında-şairlerinde ya da Hurûfîliğin etkisinin yoğun olarak görüldüğü Alevî-Bektaşî ozanlarında Hz. Ali'ye ulûhiyet atfetme temayülü daha belirgindir. Hulûl olarak değerlendirilecek bu yaklaşım, XVI. yüzyıl abdallarından Viranî'nin düvâzlarında görülmektedir:

Evvel O'dur âhir O'dur Alî Alî Alî Alî
Bâtın O'dur zâhir O'dur Alî Alî Alî Alî
Tayyib O'dur tâyir O'dur Alî Alî Alî Alî
Bâtın O'dur zâhir O'dur Alî Alî Alî Alî
Viranî (Bayrı, 1957: 78).

Düvâzlarda, Hz. Ali'ye atfedilen ulûhiyet inancı sonraki yüzyıllarda zayıflamış olmakla birlikte gelenek içerisinde etkisi¹⁶ sürmüştür.

Düvâzlarda, Hz. Ali'nin iki temel yönü ön plana çıkarılmaktadır. Birincisi, *velâyeti*; ikincisi ise *yiğitliği ve cesaretidir*. Ozanların dilinde Hz. Ali'ye atfedilen isim ve unvanlarda bu iki temel özellik vurgulanmaktadır.

Hz. Ali'nin velâyeti, batın ilminin kapısı olması birçok unvanla vurgulanmıştır. Düvâzlarda Hz. Ali'nin velâyetini ifade etmek için kullanılan unvanlar şöyledir: "Şâh-ı velâyet", "Aliyyü'n Veluyullah", "Velâyet rehberi", "Şâh", "Saki-i Kevser", "Aliyül'l-Murtazâ", "Murtazâ",

¹⁵ İrene Melikoff, Alevî-Bektaşîlerde, Hz. Ali'ye ulûhiyet atfedilmesini Hurûfî etkiye bağlamaktadır (1998: 303). Melikoff, başka bir çalışmada, Alevî-Bektaşîlikteki bu inancın Hurûfî ve Kızılbaş etkinin yanında Türklerin İslam öncesi inançlarından Şamanizmin de etkisi olduğunu vurgulamaktadır. Melikoff, bu iddiasını V. N. Basilov'un ortaya attığı *İslamlaşmış Şamanlık* fikriyle güçlendirmeye çalışmıştır. Geniş bilgi için bkz. (2007: 123-150).

¹⁶ XIX. yüzyıl Bektaşîliğinin önemli isimlerinden Mehmet Ali Baba, Bektaşîliğin Hurûfîlik olmadığını ifade ederek bu düşüncüyü şiddetle reddeder. Geniz bilgi için bkz. (Soyyer, 2005). Bununla birlikte, XIX. ve XX. yüzyıldaki ozanların düvâzlarında bu etki güçlü olmamakla birlikte devam etmektedir.

“Şâh-ı Evliyâ”, “Ebu Turab”, “Rehber”, “Pîr”, “Sır”, “Esrâr-ı Kainat”, “Sırrı hidayet” “Havz-ı kevser”, “Secdegâh”, “Kiblegâh”, “Mîhr-i muhabbet”, “Lâhmike Lahmi”, “Umman”.

Hız. Alî'nin velâyetinin vurgulandığı düvâzlar da coşk un bir lirizm görülmektedir. Bu düvâzlar da alegorik bir üslup ve tasavvuf şiirinin klasik mazmunları da kullanılmaktadır. Bu düvâzlar da, Hız. Alî'nin ilahî aşkı dağıt an kişi olduğu doğrudan ifade edildiği gibi bazı düvâzlar da bu vurgu istiare yapılarak belirtilmiştir:

Kırmızı yakuttan kadeh elinde
Saki Kevser vardır Cennet ilinde
Başında tacı var kemer belinde
Sevdikçe sevesim gelir Alî'yi
Teslim Abdal (Arslanoğlu, 1997: 83).

Hız. Alî'nin yiğitliği-mertliği düvâzlar da üzerinde durulan diğer yönüdür. Hız. Ali, şecaat sahibidir, yiğitlerin başıdır. Hız. Alî'nin bu yönünü vurgulayan düvâzlar da “Şâh-ı Merdan” ifadesi öne çıkmaktadır. Hız. Alî'nin kahramanlığını vurgulayan düvâzlar da teşbih ve istiare yoluyla “Allah'ın Arslanı” olarak gösterilmiştir. Düvâzlar da, Hız. Alî'nin yiğitliği-mertliğini vurgulayan diğer unvanlar şöyledir: “Şîr-i Yezdân”, “Esedullah”, “Haydar”, “Haydar-ı Kerrar”, “Şîr-i Hüda”, “La Fetâ illâ Alî” dir.

Alevî-Bektaşî geleneğinde ve On İki İman'ın methiye işlevini gören düvâzlar da Hız. Alî'nin öne çıkması, anlatılması, zaman zaman insanüstü bir şahsiyet ya da mitolojik bir kahraman haline gelmesi tabii bir durumdur. Hız. Alî'nin methedilmesi Alevîliğin övülmesi ve Alevîliğe bağlılık işlevi görmektir. Bu sebeple denilebilir ki; İmam-ı Alî'ye övgü Alevi-Bektaşî olmanın bir gereğidir.

Hız. Ali, tüm Müslüman toplumlarda ideal bir tip olarak görülmüştür. Onun tarihî ve menkıbevi yönü Müslüman toplumların sözlü, yazılı ve maddi kültürüne yansımıştır. İslamiyet'in kabulüyle birlikte Hız. Ali, Türk toplum hayatının da ideal tipi olmuştur. Türk halk kültüründe *Gazi Tipi'nin* ideal kahramanı Hız. Alî'dir. Bu sebeple, Türk destan geleneğinde, halk hikâyeciliğinde, efsanelerde, halk şiirinde vd. verimlerde Hız. Alî'nin yiğitliği ve velâyeti üzerine zengin¹⁷ bir muhteva yiğini mevcuttur.

VII. İmam-ı Hasan

Hız. Hasan, imamlar silsilesinin ikinci imamıdır. Hız. Hasan'ın aynı zamanda *Pençe-i Âl-i Âbâ*'dan¹⁸ olması gelenekteki yerini ve önemini daha da güçlendirmiştir. Geleneğin önemli bir ismi olmasıyla birlikte; İmam-ı Hasan'a yapılan vurgu ve methiye Hız. Ali ve Hız. Hüseyin göre daha azdır. Bu durum anlaşılabilir ve olağandır. Hız. Alî'nin imamların başı olması Alevî-Bektaşîliğin temel şahsiyeti olması yönüyle Hız. Hasan'a göre daha öndedir. Hız. Hüseyin'in Hız. Hasan'a göre daha çok vurgu yapılması Kerbela hadisesinin yarattığı etkiden kaynaklanmaktadır. Hız. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesinin Müslüman toplumlarda ortaya çıkardığı etki, Hız. Hasan'ın zehirlenmesinden daha tesirli olmuştur. Bu sebeple, düvâzlar da Hız. Hasan'a yapılan vurgunun Hız. Hüseyin'e yapılan vurgu kadar olmaması, Kerbela olayının yarattığı kitlesel travmanın Alevî-Bektaşî geleneğine yansması olarak görülebilir.

Düvâzlar da, İmam-ı Hasan'a vurgu iki şekilde yapılmaktadır. Birincisi, huyunun güzelliği ve yaratılıştan gelen yüce şahsiyeti üzerinedir. Bu vurgu yapılırken İmam-ı Hasan için, “*Hulk-ı Rıza*” unvanı kullanılmaktadır. Hız. Hasan'a atfedilen bu unvan onun tarihî kişiliğine de uymaktadır. Geleneğin başlangıcından günümüze kadar Hız. Hasan için kullanılan en temel özellik onun *Hulk-ı Rıza* olmasıdır:

¹⁷ Türk Halk edebiyatı verimlerinde Hız. Ali ilgili geniş bilgi için bkz. (Çetin, 2005: 194-215).

¹⁸ Pençe-i Âl-i Âbâ; Hız. Muhammed, Hız. Ali, Hız. Fatıma, Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin'den oluşmaktadır. Ehl-i Beyt'in özünü karşılayan bu ifade halk resmine de yansımıştır. Halk resminde sağ elin başparmağında başlanarak Pençe-i Âl-i Âbâ'nın isimleri yazılır.

Hadice Fâtıma yâr-ı garımız
Hasen Hulk-ı Rızâ dîn settârımız
Hüseyin mevâli cân ü yârımız
Zeynelâbidîn'e hayrân ol da gel
Ispartalı Seyranî (Ergun, 1946b: 52).

Düvâzlarda, Hz. Hasan'a yapılan ikinci vurgu zehirlenme hadisesidir. Alevî-Bektaşî ozanlar Hz. Hasan'ın zehirlenerek şehit edilmesine sıkça telmih yapmışlardır. Zehirlenme olayı çoğunlukla, "Ağu verme" şeklinde ifade edilmiştir. Düvâzlarda Hz. Hasan'ın zehirlenmesi ile Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehadetinin bir arada ifade edilmesine sıkça rastlanmaktadır:

Şah Hasan'a ağuş verdi Mûaviye
Mü'min olan Ehl-i Beyt-i tanıya
Kerbelâ'da İmam Hüseyin hani ya
Zâhir Batın cümlesine bir geldi
Kul Hasan (Ergun, 1946a: 74).

Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in isimlerinin bir arada ifade edilmesi de yaygın bir durumdur. Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in isimlerinin bir arada kullanılması, Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin isminin birlikte kullanımıyla paralellik göstermemektedir. Hz. Muhammed ile Hz. Ali'de görülen birleme, İmam-ı Hasan ile İmam-ı Hüseyin'in isimlerinin bir arada kullanılmasında görülmez. Bununla birlikte, Hz. Muhammed-Hz. Ali birlemesinde görülen "Kiblegâh-Secdegâh" ifadeleri İmam-ı Hasan ile İmam-ı Hüseyin için de kullanılmaktadır. Ozanlar, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'i birlikte ifade edip bunları iki gözün nuru olarak değerlendirmeleri de yaygın bir kullanımdır:

Kiblegâhımdır Muhammed Mustafa
Secdegâhımdır Aliyyü'l-Murtazâ
Cân u başı ben Ali'ye vermişem
Yoluna kurban olayım derseâ
Kiblegâhımdır Hasan şâh Hüseyin
Secdegâhımdır Hüseyin-i Kerbelâ
Viranî (Bayrı, 1959: 22).

Hasan ile Hüseyin gözümün nuru
İmam Âbidin'dir gönlüm süruru
Muhammed Bakır'dan buldum huzuru
Rehberimdir şâhım enver görünür
Bosnavî (Ergun, 1946b: 165).

Hz. Ali'nin Hz. Hasan'la birleştiği düvâzlar da bulunmaktadır. Bu düvâzlarda Hz. Hasan'ın Hz. Ali'den başka bir kimse olmadığı vurgusu yapılmaktadır. Bu düvâzlarda, Hz. Ali'nin şahsiyet ve velâyetinin diğer imamlara intikal ettiğini vurgulama amacı bulunmaktadır:

Zehri sükker yerine nûş eylesin âşıkların
Bir nümâyışde Hasen-i Hulk-i Rıza'sın yâ Ali
Seyyid Nizamoğlu (Özmen, 1995b: 491).

Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in bir arada zikredildiği düvâzlar da sıkça görülmektedir. Bu düvâzlarda Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin "İki gözün nuru" kalıbıyla istiareli bir şekilde de vurgulanmaktadır. Bu tarz düvâzlarda iki kardeşin şehadeti ve Hz. Ali'nin çocukları oldukları vurgusu yapılmaktadır:

Emineyn ü Saideyn ü Şehideyn ü Şâh-ı Evlâd
Hasen Hulk-ı Rızâ ile Hüseyin-i Kerbela geldi
Yeminî (Özmen, 1995b: 46).

Düvâzlarda Hz. Hasan için kullanılmış olan diğer nitelermeler şöyledir: “Müctebâ”, “Mülk-i ‘ışkın yâri”, “Şâh-ı Şeriat”, “Padişeh-i vakt”, “Şefaât kâni”, “Gönül tahtının sultanı” “Hazine-i ihsan”. “Şehid-i zehr-i aşk”.

VIII. İmam-ı Hüseyin

Müslüman toplumların tümünde Hz. Hüseyin, Kerbelâ Vakasıyla özdeşleşmiştir. Mezhepler tarihi açısından belirleyici ve ayırt edici olan Kerbelâ Vakasında, Hz. Hüseyin şehit edilmiştir. İslam peygamberi Hz. Muhammed’in torunu ve Hz. Ali’nin oğlu, Hz. Hüseyin’in şehit edilmesi Müslümanlar arasında çok derin ve kapanmayacak bir etki yaratmıştır. Müslüman toplumların bilinçaltında sarsıcı bir iz bırakan Kerbelâ Vakası, Şîa’nın da oluşumunda belirleyici bir faktör olmuştur (Fığlalı, 1984: 105).

Kerbelâ Vakası, muharrem ayında gerçekleştiğinden bu ay özellikle İmâmiyye Şîasında ve Alevî-Bektaşî geleneğinde matem ayı olarak kabul edilmiştir. Hz. Hüseyin’in şehadetinden duyulan derin acının ifade edildiği muharrem ayı etrafında, güçlü bir gelenek ortaya çıkmıştır. Hz. Hüseyin’in şehadetinin kadim tesiri, edebî/kültürel gelenekte başlı başına bir türü ortaya çıkarmıştır. “Maktel, Muharremmiye ya da Maktel-i Hüseyin” türünde Kerbelâ Vakası yoğun bir şekilde tasvir edilmektedir.

Düvâzlarda, Hz. Hüseyin’in imâmeti ön planda değildir. Kerbelâ Vakasının etkisi düvâzlarda da belirgin bir şekilde görülmektedir. XV. yüzyıldan günümüze kadar düvâzlarda Hz. Hüseyin için yapılan temel vurgu onun Kerbelâ da şehit edilmesi ve o süreçte yaşadıklarıyla ilgilidir. Hz. Hüseyin, bu olayla ilişkilendirilerek, “Şehid-i Kerbelâ”, “Şehid”, “Hüseyin-i Kerbelâ”, “Şâh-ı Şühedâ” “Fahr-i Şühedâ”, “Hüseyin-i Maktul” ifadeleri kullanılır.

Hasan’dır âlem ü Şâh-ı şeriat
Hüseyin-i Şâh Şehid-i Kerbelâ’dır
Şâh Hatayî (Arslanoğlu,1992: 115).

Düvâzlarda- *makteller kadar olmasa da*- Kerbelâ Vakası tasvir edilir. Tasvirlerde, Hz. Hüseyin’in “Al kanlara” boyanması, başının kesilmesi, kafilenin susuzluk çekmesi ve felaket sonucundaki feryâd u figan ele alınır. Kerbelâ Vakasının tasvir edildiği bu düvâzlarda, Alevî-Bektaşî yolunun zorluğu ve erenlerin bu yolla canlarını feda ettiği vurgusu da yapılmaktadır. Kerbelâ Vakasının anlatıldığı düvâzlarda yoğun bir matem havası hâkimdir:

Ârif olan eleklerden elendi
Tâlip olan Hak yoluna dolandı
Şâh Hüseyin al kanlara boyandı
Allah bir Muhammed Ali diyerek¹⁹
Kul Himmet (Arslanoğlu, 1997: 85).

Düvâzlarda, Hz. Hüseyin’e ve Kerbelâ Vakasını vurgu yapıldığında, İmâmiyye Şîasından Alevîliğe-Bektaşîliğe geçmiş olan teberrâ düsturunun gereği olarak Muaviye, Yezid ve soylarına lanet okunur:

Ağu kattılar Şâh Hasan’ın payına
Lânet indi Muaviye soyuna
İmam-ı Hüseyin’in yüzü suyuna
Cümle günahıma İmamlar medet
Derviş Mehmed (Ergun, 1946a: 39).

¹⁹ Bu düvâz, Abdülbaki Gölpınarlı’nın aktarımında farklılıklar göstermektedir. Örnek verdiğimiz dörtlük Gölpınarlı’da şöyle yazılmıştır:

Tâlibler ince elekten elenir
Mü’min olan Hak yoluna dolanır
Şahım Hüseyin al kanlara dolanır
Allah bir Muhammed Ali diyerek
Derviş Mehmed (1992: 51).

Kerbela Vakasının yoğun olarak anlatıldığı bazı düvâzlarda kısmî olarak bir tür sorunu da görülmektedir. Hem maktel hem düvâzimam özelliği gösteren bu şiirlerde sırasıyla On İki İmam'ın ifade edilip-edilmemesi ve okunan makam göre şiirin maktel ya düvâzimam olup olmadığını belirlenebilir:

İmam Cafer'dir yârimiz
Musa-i Kâzım Şâhımız
Budur şemsile mâhımız
Ah Hüseyin, vah Hüseyin
Pir Sultan Abdal (Özitelli, 2008: 119).

Düvâzlarda, Hz. Hüseyin'in velâyeti üzerinde de durulmuştur. Bu tür düvâzlarda Alevî-Bektaşî geleneğindeki menkıbevî unsurlar da yoğun olarak görülmektedir. Mesela, Hz. Hüseyin'in ve ağabeyi Hz. Hasan'ın doğumundaki sırlı hadiselerle değinilir. Ehl-i Beyt'in bu iki önemli şahsiyetinin doğumu sırasında Hz. Cebrail'in onlara isim vermek için indiği "Şübber" ve "Şebber"²⁰ isimlerini taktığını bunun üzerine Hz. Muhammed'in bu isimlerin İbranice olduğunu ve kavminin bilmediğini belirtir. Hz. Muhammed, bu isimleri ve Arapçada aynı anlamdaki Hasan ve Hüseyin olarak değiştirir (S. Alizâde Hasan B. Müslim, 2007: 25; Köksal, 1984: 8). Düvâzlarda bu hadiseye telmih yapmak ve Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in Hak katındaki önemini belirlemek için vurgulanır:

Mihr ü muhabbettir Hayder-i Kerrâr
Hasan ve Hüseyin'dir Şübber ü Şebber
Ol İmam-ı Zeynel'dir Bakır ü Cafer
Hutbe-i duvazda imam yazıldı
Kul Himmet (Arslanoğlu, 1997: 51).

Şübber ü Şebber
Abidin server
Bâkır u Câfer
Allah eyvallah
Münire/Münire Bacı (Ergun, 1946a: 181).

Düvâzlarda, Hz. Ali'den sonra üzerinde en çok durulan imam Hz. Hüseyin'dir. Alevî-Bektaşî ozanları Hz. Hüseyin'in imâmetinden çok onun şehadetine değindikleri görülmektedir. Bununla birlikte "İmam Hüseyin" ifadesiyle Hz. Hüseyin'in imâmeti de vurgulanmıştır.

IX. İmam-ı Zeyne'l-âbidîn

İmamlar silsilesinin dördüncüsü sırasında Hz. Hüseyin'in oğlu İmam-ı Zeyne'l-âbidîn bulunmaktadır. İmam-ı Zeyne'l-âbidîn'in künyesi Ebû Muhammed ve Ebû'l-Hasan olarak bilinir. "İbadet edenlerin süsü" anlamındaki Zeyne'l-âbidîn ve "secde edenlerin efendisi" anlamına gelen Seyyidu's-Sâcidîn ise lakaplarıdır. İmam-ı Zeyne'l-âbidîn'in ismi Ali olduğundan, Hz. Ali ile karıştırılmaması için *Ali Asgar* olarak da anılmıştır (Fığlalı, 1984: 160).

Dördüncü İmam Zeyne'l-âbidîn, M. 713 yılında Medine'de vefat etmiştir. Şii kaynaklarda Zeyne'l-âbidîn'in zehirlendiği iddiaları bulunmakla birlikte bu iddia tartışmalıdır. Tarihî kaynakların tümünde ittifak edilen düşünce Zeyne'l-âbidîn'in babası gibi kuşatma ya da bir savaş sonucunda şehadetinin söz konusu olmadığıdır. Düvâzlarda çoğunlukla İmam-ı Zeyne'l-âbidîn'in şehit edilmesi ve zindana atılması²¹ üzerinde durulmuştur. Alevî-Bektaşî ozanlar Zeynel'âbidîn'in kılıçlarla parçalanması-bölünmesi vurgusunu sıkça yapmışlardır. Düvâzlardaki zindana atılma vurgusu İmâmiyye Şîasının düşüncesine uygun olmakla birlikte Zeyne'l-âbidîn'i bölünerek şehit edilmesi İmâmiyye Şîasının anlayışından farklıdır. Bu unsur

²⁰ Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e verilen bu isimler diğer Alevî-Bektaşî kaynaklarında da görülmektedir. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e değinirken onları "Şebber ü Şübber" olarak belirtir (Seyyid Alizâde Hasan b. Müslim, 2007: 44)

²¹ İmam-ı Zeyne'l-âbidîn'in zindana atılmasına vurgu yapan örnek düvâzlara bkz. (Ergun, 1946a: 75; Ergun, 1946b: 93; Özmen, 1995c: 227).

tarihî gerçeklikten ziyade Alevî-Bektaşî geleneğinin menkıbevi-mitolojik unsurlarına dayanmaktadır:

İmam Zeynel parelendi bölündü
Ol İmam Bakır'a secde kılındı
Câfer-i Sadık'a erkân verildi
Allah bir Muhammed Ali diyerek
Kul Himmet (Arslanoğlu, 1997: 85).

Zuhûr etti İmam Hasan'la Hüseyin
Anların nurundan ziyâlandı din
Kırk pâre büründü Zeyne'l-âbidin
Çekelim yâ Nebî Hasbinellâh
Viranî (Bayrı, 1959: 16)

Düvâzlarda, İmam-ı Zeyne'l-âbidîn'in ilmine ve velâyetine de sıkça vurgu yapılmaktadır. Ozanların yaptığı bu vurgu İmam-ı Zeyne'l-âbidîn'in tarihî şahsiyetine uygundur.

Vâris-i ilm-i Nebî Zeyne'l-âbâ'dır sevdiğim
Ol Muhammed Bâkır-ı aynü'l-ulâdır sevdiğim
Zikr ü fikrim nesl-i pâk Mürtaza'dır sevdiğim
Evvel ahir henedan-ı enbiyadır sevdiğim
Dürrî (Özmen, 1995d: 283)

İmam-ı Zeyne'l-âbidîn'in ismi İmâm-ı Bakır ile birlikte ifade edilmesine sıkça rastlanmaktadır. Bazı düvâzlarda, bu imamların yanına İmam-ı Cafer'in de vurgulandığı görülmektedir.

İmam Zeyne'l-âbidîn Bakır'ı bil
Mevâliler imamı Cafer oldu
Şâh Hatayî (Arslanoğlu, 1992: 56).

Düvâzlarda, Hz. Hüseyin'den sonraki imamlar hakkında birbirine benzeyen övgülerde bulunulmuştur. Bu vurgularda imamların velâyetleri, yüksek seciyeleri belirtilmiş ve onlara derin sevgi-hürmet ifade edilmiştir. Bir imama yapılan övgüler ya da nitelermeler aynı ozanın başka düvâzında bir diğer imam için söylenilmiştir. Dolayısıyla İmam Zeyne'l-âbidîn için yapılan methiyeleri aynı ifadelerle ya da benzer ifadelerle diğer imamlara da yapılabilir:

Gelin dinlen imamların sesidir
İmam Zeynel imamların hasıdır
İkrarını inkâr eden âsidir
İkrârını inkârı boynun saralım
Kul Himmet (Arslanoğlu, 1997: 93).

X. İmam-ı Muhammed Bakır

İmamlar silsilesinin beşinci sırasında Hz. Hüseyin'in torunu, İmam Zeyne'l-âbidîn'in oğlu Muhammed Bakır bulunmaktadır. İmam Muhammed Bakır'ın annesi Hz. Hasan'ın kızı Fatma'dır. İmam Muhammed Bakır'ın soyu, hem anne hem baba tarafından Ehl-i Beyt'e dayanmaktadır. İmam Muhammed Bakır'ın künyesi Ebû Câfer, "ilmin derinliğine inmiş" manasına gelen Bakır ise onun lakabıdır (Fığlalı, 1984: 163; Yazıcı, 2011: 328-329).

Düvâzlarda, İmam Bakır'ın kazana atılıp kaynatıldığı, kırıslere bağlanarak şehit edildiği vurgusuna rastlanılmaktadır. Bu vurgu tarihî açıdan İmam Bakır'ın hayatıyla örtüşmemektedir. İmam Bakır'ın zehirlendiği inancı Şii kaynakların ittifak ettiği bir husus olsa da kaynatıldığı ya da başka bir şekilde şehit edildiğiyle ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Bu vurgunun Alevî-Bektaşîliğin önemli ozanları tarafından dile getirilmesi, On İki İmam inancının zaman zaman tarihsel gerçeklikten geleneğin zengin folklorik unsurları arasında eridiğinin bir göstergesidir:

Zeynel yaralandı akıyor kanı
Bâkır'ın kazanda yıkandı donu
İmam Câfer elindedir erkânı
Lâ ilâhe illâllâh yazıldı.

Kul Himmet (Kaya, 1993: 593).

Zeyne'l-âbidîn'le zindana düşer
Bâkır kazanında kaynayıp pişer
Cafer ile yedi deryayı geçer
Gülşen bahçesinde Şâh deyu
Noksanî (Özmen, 1995c: 226).

XI. İmam-ı Câfer Sâdık

İmam Muhammed Bakır'ın oğlu Câfer-i Sâdık imamlar silsilesinin altıncı sırasında bulunmaktadır. İmam Câfer'in künyesi Ebû Abdullah, lâkabı ise Sâdık'tır. İmâmiyye Şîasının kurucusu olarak kabul edilir. Bu sebeple İmâmiyye Şîasına, Câferiyye-Câferilik denilmiştir. Câfer-i Sâdık; İmâmiyye Şîasında Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin dışında üzerinde en durulmuş olan imamdır (Fığlalı, 1984: 163-164).

Alevî-Bektaşî geleneğinde, İmam-ı Câfer'e derin bir saygı ve bağlılık görünmektedir. Geçiş dönemlerinin ritüellerinde İmam Câfer-i Sadık'ın mezhebine vurgu yapılır (Yazıcı, 2011: 330). Geleneğinin âdâb-erkânını belirleyen önemli kaynaklarından olan, "*Buyruklar*" Şeyh Safî ve İmam Cafer-i Sadık'a atfedilir. Safevî döneminin tesiriyle²² geleneğe girmiş Buyruklarda, İmâmiyye Şîasının da yoğun bir propagandası da yapılmaktadır (Üzüm, 2009:274). Buyrukların İmam Câfer-i Sadık'a ait olduğu vurgusu düvâzlarda belirtilmiştir:

İmam Bâkır kazanında sırr olan
On iki Buyruğu Câfer'e salan
On hâtemi birinde tamam kılan
Günahkârım günahımı bağışla
Fakir Edna (Ergun, 1946a: 50).

Ozanlar, İmâm-ı Câfer-i Sâdık'ın kendi yollarının da kurucusu olduklarını belirtmek amacıyla imamın ismiyle birlikte mezhebe de bağlılıklarını ifade etmektedirler. Bu yaklaşım, İmâmiyye Şîasına yakın olan ozanlara özgü bir durum değil geleneğin diğer ozanlarında²³ da görülmektedir. Mesela, Virânî İmâmiyye Şîasına tâbi bir şair değildir. Virânî'nin şiirlerinde Hurûfî öğretinin tebliği yoğun olarak ifade edilmektedir. Bunun yanında, şair kendisini Caferî olarak ifade eder. Bu vurgu, şairin Caferî mezhebine mensubiyeti vurgulama amacı taşımaz. Vurgudaki temel amaç, İmam Câfer'e, diğer imamlara ve onların yoluna bağlılığı ikrardır:

Şâh Hasan Hulku'r-Rızâ vü Şâh Hüseyin-i Kerbelâ
Âbidîn ü Bâkır u Kâzım Alî Mûsâ Rızâ
Bende-i Âl-i Nebî'yim hânedâna mübtelâ
Ca'ferîyim Ca'ferîyim Ca'ferîyim Ca'fer

²² İmâmiyyeŞîasının-Caferiliğın Bektaşîliğe etkileri için bkz (Soyyer, 2009: 286-297).

²³ İfade ettiğimiz yaklaşım Bektaşî şairlerde de görülmektedir. Bektaşî âdâb ve erkânın tamamıyla oturduğu yüzyıllar dahi bu vurgu yapılmaktadır. Abdal Musa dergâhına mensup XVIII. yüzyıl Bektaşî ozanlarından Kalbî ve XIX. asır Bektaşî ozanlarından Remzî'nin aşağıdaki dörtlükleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Ca'fer-i Sâdık'dan aldık mezhebi
Yâr ettik aşk ile hayâ edebi
Cihanda cümlelerin budur matlabı
Biz Muhammed Ali diyenlerdeniz
Kalbî (Özmen, 1995c: 270).

Hak Muhammed Ali evvel ü âhır
Şâh Hasen Hüseyin dillerde mâhır
Ceddım Zeyne'l-âbâ İmâm Bâkır
Hakikat mezheb-i Câferîyem ben
Remzî (Ergun, 1946b: 99).

Virânî (Bayrı, 1959: 108-109).

XII. İmam-ı Musa Kâzım

İmamlar silsilesinin yedinci sırasında İmam-ı Musa Kazım bulunmaktadır. İmam-ı Musa Kazım, Cafer-i Sadık'ın oğludur. Künyesi *Ebû'l-Hasan* ve *Ebû İbrahim* unvanı ise "*hiddetini yenen*" anlamına gelen Kazım'dır. Bağdat'ta hapiste iken 1 Eylül 799'da vefat etmiştir. Şîi kaynaklar bu ölümü, zehirlenme olarak değerlendirmişlerdir. İmam-ı Musa Kazım ilmi, sabrı, zühdü ve takvası ile tanınmış ve bu yönleriyle ifade edilmiştir (Fığlalı, 1984: 165-166; Yazıcı, 2011: 331).

Düvâzlarda, İmam-ı Musa Kazım çoğunlukla tüm imamlara için söylenen "*Şâh*", "*Serve*", "*Canlar canı*", "*Kiblegâh*" ve "*Secdegâh*" gibi ifadelerle methedilmiştir. Bazı düvâzlarda, İmam-ı Musa Kazım ile İmam Ali Rıza bir arada zikredilmiştir. Bu tür düvâzlarda iki imamın birlendiği görülmektedir:

Zeyne'l-âbidîn Bâkır soyuna
Yüzüm sürdüm Cafer hâk-i pâyine
Musa Kâzım Rıza yüzü suyuna
Allah medet ya Muhammed ya Ali
Kul Himmet (Arslanoğlu, 1997:71).

XIII. İmam-ı Ali Rıza

İmamlar silsilesinin sekizinci sırasında bulunan İmam Ali Rıza'nın künyesi *Ebu'l-Hasan* unvanı ise *Rızâ*'dır. İmam Musa Kazım'ın oğlu olan İmam Ali Rıza siyasetten uzak yaşamayı tercih etmiştir. Abbasî halifesi Me'mûn onu kendisinden sonraki veliaht olarak tayin emiş ve ismiyle para bastırmıştır. Bu durum Abbasiler arasında hoşnutsuzluklara sebep olmuştur. Halife Me'mun ve İmam Ali Rıza'nın da bulunduğu birlikler isyancılara karşı Tûs şehrine doğru hareket etmişlerdir. İmam Ali Rıza bu sırada yediklerinden rahatsızlanarak M.818 vefat etmiştir. Şîi kaynaklar bu ölümü de diğer imamların ölümleri gibi zehirlenme olarak ifade etmişlerdir. İmam-ı Ali Rıza, Harun Reşid'in de gömülü olduğu Horasan'da bulunan Tus yakınlarındaki Senebâd Köyü'ne defnedilir. (Fığlalı, 1984: 166-168; Yazıcı, 2011: 332-333). Bu köy zamanla Şîi düşüncesi arasında çok meşhur olmuş ve *Meşhed* olarak ünlenmiştir.

Düvâzlarda, İmam Ali Rıza'nın gömülü olduğu yere telmih yapılır. Şîi geleneğin önemli mekânlarından olan *Meşhed*'in Horasan'da bulunmasından dolayı İmam Ali Rıza, Horasan ile ilişkilendirilmiştir. Bu sebeple düvâzlarda İmam Ali Rıza için yapılan en belirgin vurgu onun "*Şâh-ı Horasan*" olmasıdır:

Sekkiz kapısı cennet-i adnin be-velâyet
Musi-i Rıza Şâh-ı Horasân Ali'dir
Şâh Hatayî (Arslanoğlu, 1992: 124).

Ali Musa Rıza velâyette kân
Sâlâr-ı evliyâ Şâh-ı Horasan
Teslim-i ser cânız ikrârla îman
Biz Muhammed Ali diyenlerdeniz
Kalbî (Ergun 1946a: 156).

Düvâzlarda, Şâh-ı Horasan vurgusu dışında, diğer imamlara yapılan methiyeler İmam Ali Rıza'ya da yapılmıştır.

XIV. İmam-ı Muhammed Tâkî ve İmâm-ı Ali Nâkî²⁴

²⁴ Düvâzlarda İmam Muhammed Takî ve İmam Ali Nakî çoğunlukla bir arada zikredildiğinden bu çalışmada da iki imamın bir arada ele alınmasının uygun olacağı kanaatindeyiz.

İmamlar silsilesinin dokuzuncu sırasında İmam Ali Rıza'nın oğlu İmam Muhammed Takî bulunmaktadır. İmam Muhammed'in künyesi Ebû Câfer, unvanları ise Cevâd ve Takî'dir. M. 811'de Medine'de doğmuş, 25 Kasım 835'te Bağdat'ta vefat etmiştir. Sünnî kaynaklar ölümünde bir dış etkinin olmadığı belirtmektedir. Şîî kaynaklar ise halife Mu'tasım tarafından zehirlendiğini iddia etmektedirler (Fığlalı, 1984: 168-169).

İmam-ı Ali Nâkî, imamlar silsilesinin onuncu sırasındadır. Künyesi Ebû'l-Hasan, unvanları ise Nâkî ve Hâdî'dir. 827-829'de doğmuş M. 869'de ikamet ettiği Samarra'da vefat etmiştir (Fığlalı, 1984: 170-171).

Düvâzlarda, çoğunlukla İmam Takî ve İmam Nâkî'nin ismi bir arada zikredilir. XV. yüzyıldan günümüze kadar ozanlar iki imamın isimleri genellikle birlikte ifade etmişlerdir. Bu kullanım düvâz üslubunun kalıplaşmış bir geleneğidir:

İmam Takî Nâkî bizi coşturdu
Coşturup da Askerî'ye düşürdü
Ciğerimi aşk oduna pişirdi
Kavurdular aşkın tavası ile
Kul Himmet (Arslanoğlu, 2007: 43).

Düvâzlarda, İmam Nakî'nin Abbasi halifesi Müttevekkil'in iyileşmesinde vesile olması hadisesine telmih yapılmıştır. Bu sebeple, ozanlar İmam-ı Nâkî'yi her derde deva ve şifa dağıtan imam olarak vurgulamışlardır.

Takî takvâ-yı dinin bil esâsı hem binasıdır
Nâkî devrân-ı alemde kamu derde devâ geldi
Yeminî (Özmen, 1995b: 46).

Ali Nâkî-dürür şafi' kamu derdine bîmârın
Anın şol hâk-i pâyinden hakime tutiya geldi
Şâh Hatayî (Arslanoğlu, 1992: 59).

XV. İmam-ı Hasan El-Askerî

İmamlar silsilesinin on birinci sırasında Hasan El Askerî bulunmaktadır. İmam Hasan El-Askerî M.869'da Samarra'da doğmuştur. Künyesi Ebû Muhammed, en meşhur unvanı ise yaşadıkları muhitin asker mahallesi olmasından dolayı Askerî'dir. Babası İmam Nâkî'nin ikamete mecbur kılındığı Samarra'da yaşamış ve M. 873 yılında bu şehirde vefat etmiştir. Arapçanın dışında Türkçe, Farsça ve Hintçe bildiği ve halkla kolaylıkla iletişime geçtiği rivayet edilmektedir (Fığlalı, 1984: 170).

Düvâzlarda, On Birinci İmam ismi yerine unvanı tercih edilmiştir. Diğer imamlara yapılan genel methiyeler İmam-ı Askerî için de yapılmıştır. Düvâzlarda diğer imamlardan farklı olarak yapılan en belirgin vurgu onun unvanıyla ilgilidir. Ozanlar, İmam Askerî'nin unvanından hareketle yolunun takipçisi anlamında imamın askeri ve eri olduklarını ifade etmişlerdir:

Askerî'ye askeriz dedik şehâdet eyledik
O ecelden vacip oldu cân u baş kurban bize
Viranî (Bayrı, 1959: 48).

XVI. İmam-ı Mehdî

On İki İmam silsilesinin sonuncusu ve imâmetin tamamlayıcısı İmâm Mehdî'dir. Babası İmâm Hasanü'l-Askerî, annesi Nercis Hâtun'dur. Şîî kaynaklara göre, İmâm Mehdî'nin ismi Hz. Muhammed ile aynı, künyesi de Hz. Muhammed'in künyesi olan Ebu'l-Kasım'dır. En meşhur lakapları-unvanları, *Sâhibu'z-Zaman*, *Huccet*, *Mehdî*, *Muntazar* ve *Kaaim*'dir (Gölpınarlı, 1989: 199; Fığlalı, 1984: 171).

İmâmiyye Şiasına göre, On İkinci İmâm Muhammed ahirzamanda geleceği tasavvur edilen Mehdî'dir. İmam Mehdî'nin doğumu kendisine zarar verilmesin diye saklanılmıştır. Doğumundan sonra da bu durum devam etmiştir. Mehdî ölmemiştir, halen sağdır. İmâm Mehdî'nin iki gizleniş-sırrı bulunmaktadır. Birinci gizleniş *Gaybet-i Suğra* (küçük gizleniş) denilmektedir. Bu dönem İmâm'ın doğumundan H. 328' yılına kadar olduğu kabul edilmektedir. İkinci gizleniş ise; *Gaybet-i Kübra*'dır (büyük gizleniş). Bu dönem H. H. 228/M. 940 tarihinden günümüze kadar devam etmektedir. Yeryüzünde fitneler yayılıp düzen bozulunca İmam Mehdî, *zuhûr edecek* ve yeryüzüne hâkim olacaktır (Gölpınarlı, 1989: 199-227; Fığlalı, 1984: 171-180).

Düvâzlarda, İmam-ı Mehdî ile ilgili unvan ve yaklaşımlar İmâmiyye Şiasına paralellik göstermektedir. İmam-ı Mehdî'nin hayatı ile ilgili detaylı telmihler yapılmamakla birlikte, İmâmiyye Şiasının kabul ettiği yaklaşım düvâzlarda da görülmektedir. Mesela, İmâmiyye Şiasında, İmâm-ı Mehdî'nin bir mağarada gizlendiği belirtilmektedir. Bu düşünceyi düvâzlarda da görmek mümkündür:

Takî ile Nâkî nur olup gitti
Hasanü'l-Askerî er olup gitti
Mehdî mağarada sır olup gitti
Allah bir Muhammed Ali diyerek
Kul Himmet (Arslanoğlu, 1997: 85).

Ozanların dilinde İmâm Mehdî, "*Hucetullah*", "*Seyfullah*", "*Sahib-livâ*", "*Sahibü'l-Kerem*", "*Şâh*", "*Şâh-ı Devrân*", "*Mehdî-i kâim-mekân*" "*Sır*" ve "*Sâhib-Zamân*" unvanlarıyla methedilmiştir. Bu unvanlar arasından onun "*Sâhib-Zamân*" olduğu vurgusu daha çok tercih edilmiştir:

Muhammed Mehdî-i Sahib-Zaman'ın
Mutî'im emrine ferman beriyem
Şâh Hatayî(Arslanoğlu, 1992: 84).

Pîr Sultan çağırır Hint'te Yemen'de
Dolaştırsam seni Sahib-Zaman'da
İradet getirdim ikrar imanda
Hüseynî'yem Alevî'yem ne dersin
Pîr Sultan Abdal (Öziteli, 2008: 189).

İmâmiyye Şiasında ve Hurûfilikte ahirzamanda gelecek Mehdî'nin On İkinci İmâm Muhammed olduğu kabul edilmektedir. Her iki anlayışın Mehdî inancı, Alevî-Bektaşî geleneğine paralellik göstermektedir. Düvâzlarda da ahirzamanda gelecek Mehdî'nin On İkinci İmam olduğu vurgusu yapılmaktadır:

Şâh Hasen-i Askerî'ye asker olmuş bî-riya
Mehdî-yi ahırzamânı bekleyen Bektaşîdir
Şehidî (Özmen, 1995d: 296).

XVII. Alevîlikte-Bektaşîlikte On İki İmâm Kültü

Düvâzlarda, İmâmiyye Şiası ve Hurûfilik'in On İki İmâm inancının etkisi görülmekle birlikte geleneğin ürettiği özgün bir On İki İmâm anlayışı bulunmaktadır. Bu özgün bakışın temeli, On İki İmâm'ın tarihî çizgiden uzaklaşması ve bu şahsiyetlerin külte dönüşmesi olarak ifade edilebilir. Alevîlikteki-Bektaşîlikteki On İki İmâm anlayışının temelleri geleneğin ruhunda aranmalıdır. Alevîlik-Bektaşîlik, kitabî olmaktan çok zengin sözlü kültür kalıplarından oluşmuştur. On İki İmâm inancının bu zengin folklor unsurlarının karakteristik yapısı içinde erimesi tabiidir.

Alevî-Bektaşî geleneğindeki On İki İmâm anlayışını, "*Mitsel Düşünce Tarzı*"nın yansması olarak görmek mümkündür. Eliade, bu düşünce tarzını halkın bilinç altınının tarih

dışı olduğu vurgusuyla açıklar. Eliade'ye göre, tarihî olay ve şahıslar halk belleğinde en fazla birkaç asır kalabilirler. Bir olayın ya da kişilerin etkisi toplum açısından ne kadar derin olursa olsun bu tarihsel olaylar-şahıslar mitolojik zemine kayacaklardır. Bu durum gerçekleşmezse destanî ve şiirsel imgenin harekete geçmesi mümkün değildir (1994: 54-55). Bundan dolayı tarihî olaylar mitleştirmenin aşındırıcılığı karşısında duramazlar. Türk halk kültüründe, Hz. Ali ve Battal Gazi gibi şahsiyetler tarihî bir şahsiyet olmaktan öte kahraman *arketip* olarak bulunurlar (Arslan, 2004: 115). Alevî-Bektaşî geleneğindeki On İki İmam inancı da bu şekilde değerlendirilebilir. Gelenek, zengin sözlü kültür içinde On İki İmam'ı birer mitik kahramana dönüştürmüştür. Duvâzlara yansıyan On İmam anlayışı bu durumun bir tezahürüdür. Bu sebeple, Alevîlikteki-Bektaşîlikteki On İki İmam inancı bir kült olarak kabul edilebilir. İmamların her biri kült olarak kabul edilebileceği gibi ortaya çıkan şahs-ı manevî de kült olarak değerlendirilebilir.

Alevîlikte-Bektaşîlikte, bir arketip olan On İki İmam'ın hayatı, sözlü kültürün etkisiyle her anlatımda yeniden kurgulanmıştır (Yazıcı, 2011: 344). Ozanların çoğunlukla enstrüman eşliğinde, coşkun bir lirizmle okuduğu duvâzlarda hayatı ve meziyetleri sınırlandırılmış şahsiyetler aramak geleneğin ruhuna uymamaktadır. Kılıcı Zülfikar, atı Düldül ile başta Hz. Ali olmak üzere; imamların Alevî-Bektaşî geleneğinin menkıbevî ve destanî kahramanları olmaları geleneğin *mitsel düşünce tarzını* tamamlamaktadır.

Sonuç

On İki İmam'a duyulan sevgi ve bağlılık Alevî-Bektaşî şiirinde duvâz türünü ortaya çıkarmıştır. Duvâzlar, XV. yüzyıldan günümüze kadar üslûp ve içerik açısından bütünlük göstermektedir. On İki İmam için yapılan methiyeler, kullanılan unvanlar ve kalıp ifadeler benzer yapıdadır. Günümüze doğru yaklaşırlarken duvâz metinlerinde Hacı Bektaş vurgusu daha fazla yapılmıştır. Bu durumu, Alevî-Bektaşî âdâb-erkânının ilerleyen yüzyıllarda tamamen yerleşmesiyle açıklamak mümkündür.

Geleneğin *Ulu Ozan* olarak kabul ettiği; Nesimî, Şâh Hatayî, Pir Sultan Abdal, Viranî ve Yeminî gibi şairler diğer ozanları etkilemişlerdir. Bu sebeple denilebilir ki; özgün yaklaşımlar görülmekle birlikte içerik ve üslûp açısından diğer şairlerin duvâzları Ulu Ozanların duvâzlarının taklidi hükmündedir.

Duvâzlarda, İmâmiyye Şîası ve Hurûfiliğin On İki İmam anlayışının etkisi görülmektedir. Duvâzlarda görülen tevellâ ve teberrâ anlayışı İmâmiyye Şîasının geleneğe etkisinin bir ispatıdır. On İki İmam'ın masûm kabul edilmesi, İmâmiyye Şîasının bir öğretisidir. İmam-ı Mehdî'ye olan bakış da İmâmiyye Şîasının bakışıyla paraleldir. Hz. Ali'ye ulûhiyet atfedilmesi Hurûfî etkinin önemli bir göstergesidir. Hurûfî şairler, Nesimî ve Viranî aynı zamanda Alevî-Bektaşî geleneğinin Ulu Ozanları olarak kabul edilmektedir. İmâmiyye Şîası ve Hurûfî düşüncesinin On İki İmam anlayışı türün başlangıcından günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.

Alevî-Bektaşî gelenekte, İmâmiyye Şîası ve Hurûfiliğin etkisini de harmanlayan özgün bir On İki İmam anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayış, mitolojik düşünce tarzına uygun olarak teşekkül etmiştir. Geleneğin ürettiği On İki İmam anlayışında imamlar birer tarihî şahsiyet olmaktan ziyade kült özelliği göstermektedirler.

Duvâzların temel şahsiyeti Hz. Ali'dir. Ozanlar Hz. Ali'nin yiğitliği-cesareti ve velâyetine vurgu yapmışlardır. Aynı zamanda, On İki İmam'ın Hz. Ali'yle birlendiği ve her imama Hz. Ali gibi bakıldığı anlaşılmaktadır. İmamların Hz. Ali soyundan gelmesi bu durumu oluşturan temel etkindir.

Hz. Ali'den sonra en çok vurgulanan imam Hz. Hüseyin'dir. Üçüncü İmam Hz. Hüseyin çoğunlukla, "*Şehid-i Kerbelâ*" olarak belirtilmiştir. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi ve başının kesilmesi diğer imamların hayatlarına da yansıtılmaktadır. Ölüm sebebi bu şekilde olmayan imamlar da Hz. Hüseyin'in şehit edilme tarzı gibi tasvir edilmiştir.

Düvâzlarda, her imam için farklı kalıp ifadeler ve unvanlar kullanılmıştır. Bu ifadelerin genellikle geleneğin bütün ozanları tarafından tekrar edildiği görülmektedir. Bunun yanında kıblegâh-secdegâh gibi genel kalıplar tüm imamlar için söylenmiştir.

Düvâzlar, Alevî-Bektaşî geleneğinin yansıdığı hemen her âyîn-erkânda okunur. Bu durum düvâzların işlevini arttırmış ve önemli metinler haline getirmiştir. Düvâz okumak-söylemek On İki İmam'a, Hacı Bektaş'a ve onların soyundan gelen pirlere ve dedelere ikrarın bir gereğidir. Dolayısıyla, okunan düvâz bağlı olunan ocağa ve ocakzâde dedelere de saygı ve bağlılık işlevi görmektedir.

KAYNAKÇA

- ALKAN, Erdoğan. (2005). *Sayılar ve Hayvan Simgeleriyle Alevi Mitolojisi*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ARSLAN, Mustafa. (2004). *Türk Popüler Dindarlığı*, İstanbul: Dem Yayınları.
- ARSLANOĞLU, İbrahim. (1997). *Kul Himmet*, İstanbul: Ekin Yayınları.
- ARSLANOĞLU, İbrahim. (1992). *Şah İsmail Hatayî ve Anadolu Hatayîleri*, İstanbul: Der Yayınları
- ARTUN, Erman. (2008). *Dini-Tasavvufî Halk Edebiyatı*, II. Baskı. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- AYAN, Hüseyin. (1990). *Nesîmî Divânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ATALAY, Adil Ali. (2003). *Alevi Duaları Gülbankları*, İstanbul: Can Yayınları.
- BAYRI, M. Halid. (1959). *Âşık Vîrânî Divanı*, İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası.
- CEBECİOĞLU, Ethem. (2005). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, III. baskı, İstanbul: Anka Yayınları.
- ÇETİN, İsmet (2005). *Türk Halk Edebiyatında Hz. Ali*, Hazırlayan: Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ELÇİ COŞKUN, Armağan. (2011). "Duvazlar-Duvazimamlar Üzerine Müzikal Bir Çerçeve". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*. s. 57. s.131-174.
- ELIADE, Mircea (1994). *Edebi Dönüş Mitosu*, Çeviren: Ü. Altuğ. Ankara: İmge Yayınları.
- ERGUN, Sadeddin Nüzhet. (1946a). *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri I-II*, İstanbul: İstanbul Maarif Kitaphanesi
- (1946b). *Bektaşî-Kızılbaş Alevî Şairleri ve Nefesleri III*, İstanbul: İstanbul Maarif Kitaphanesi.
- ERÖZ, Mehmet. (1990). *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşîlik*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi. (1984). *İmâmîyye Şîası*. Ankara: Selçuk Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1992). *Alevî-Bektaşî Nefesleri*. İstanbul: 2. Baskı. İnkılâp Yayınları.
- (1989). *On Dört Ma'sûm Hz. Peygamber Hz Fâtıma ve On İki İmâm*. II. Baskı. İstanbul: Der Yayınları.
- (1969). *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- GÜMÜŞOĞLU, Dursun. (2009). *Sâdik Abdâl Divânı*. İstanbul: Horasan Yayınları.
- KAYA, HAYDAR. (1993). *Alevî-Bektaşî Erkânı, Evrâdı ve Edebiyatı*. Engin Yayıncılık: İstanbul.
- KORKMAZ, Esat. (1993). *Ansiklopedik Alevilik Bektaşîlik Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ant Yayınları.
- KÖKSAL, Mustafa Asım. (1984). *Hız. Hüseyin ve Kerbelâ Fâciası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- MELİFOFF, İrene. (2007). *Kırkların Cemi'nde*. Çeviri: Turan Alptekin. İstanbul: Demos Yayınları.
- (1998). *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*. Çeviri: Turan Alptekin. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- METİN, İsmail (2010). *Alevilikte Cenaze Kaldırma*, İstanbul: Parşömen Yayınları.
- Nurullah el-Hüseyin el-Mar'aşi Tüsterî. (1986). *İlhakü'l-Hakk ve İzhakü'l-Batıl*. Neşreden. Ayetullah es-Seyyid Necef. Kum: Ayetullahü'l-Uzma el-Mar'aşi.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (2005). "Alevilik Tarihinin Temel Problemi: Alevilik ve Nizari İsmailîliği". *Uluslararası Bektaşîlik ve Alevilik Sempozyumu I Bildiriler ve Müzakereler*. Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- OTYAN, M. Tevfik. (1962). *Bektaşîliğin İç Yüzü I*. İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası.
- ÖZMEN, İsmail. (1995a). *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi I*, İstanbul: Saypa Yayın Dağıtım.
- (1995b). *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi II*, İstanbul: Saypa Yayın Dağıtım.
- (1995c). *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi III*, İstanbul: Saypa Yayın Dağıtım.
- (1995d). *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi IV*, İstanbul: Saypa Yayın Dağıtım.
- (1995e). *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi V*, İstanbul: Saypa Yayın Dağıtım.
- SEYYİD ALİZÂDE HASAN B. MÜSLİM (2007). *Hızırnâme*. Hazırlayan: Baki Yaşa Altınok. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖZİTELLİ, Cahit. (2008). *Pir Sultan Abdal Yaşamı ve Bütün Şiirleri*, XI. Baskı. İstanbul: Özgür Yayınları.
- ÖZKIRIMLI, Atilla (1985). *Alevilik-Bektaşîlik ve Edebiyatı*. İstanbul: Cem Yayınları.
- SOYLER, A. Yılmaz (2009). "Bektaşîliğe Etki Eden Diğer İnançlar". Editör: Ahmet Yaşar Ocak. *Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü*. s. 286-297. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- (2005). *19. Yüzyılda Bektaşîlik*. İzmir: Akademi Kitabevi.
- TURAN, F. Ahsen ve Filiz KILIÇ. (1999). "Türk Edebiyatında Duvazdehler". s. 357-367. I. Uluslararası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- TÜRKMEN, Fikret. (2003). "Şah İsmail Hatayî'nin Alevi Bektaşîliği ve Alevî-Bektaşî Şairler Üzerindeki Etkileri", I. Uluslararası Şah Hataî (Şah İsmail) Sempozyumu Bildirileri (9-11 Ekim 2003). Ankara: Hüseyin Gazi Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları. s. 317-328.

- USLUER, Fatih. (2010). "Hurûfilikte On İki İmam". Turkish Studies. Yıl 5/1: s. 1361-1389.
- ÜZÜM, İlyas. (2009). "İnançtan Külte: Alevilikte Oniki İmam İnanç" Editör: Ahmet Yaşar Ocak. *Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü*, s. 268-285. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- (2008). *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, V. baskı, İstanbul: İsam Yayınları.
- YAMAN, Ali. (2011). "Alevilikte Ocak Kavramı: Anlam ve Tarihsel Arka Plan". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 60: 43-64.
- (2004). *Alevilikte Dedelik ve Ocaklar*, İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları.
- YAMAN, Mehmet. (2009). "Alevilik ve Bektaşilikte Temel Âyin ve Erkânlar". *Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü*. Editör: Ahmet Yaşar Ocak. s. 328-367. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- (1995). *Alevilik İnanç-Edeb-Erkan*. IV. baskı. İstanbul: Ufuk Yayıncılık.
- YAZICI, Mehmet. (2011). *Alevilik, Alevi Deyişlerinin ve Gülbanklarının Sosyolojik Analizi*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya. (1998). *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*. Yayına hazırlayan: Turhan Yörükan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.